

T.C.

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENTİTÜSÜ

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**MUTLULUK VE İKTİSADİ KALKINMA
İLİŞKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Feyza ALGÜL

Tez Danışmanı

Doç. Dr. SİNAN ERDOĞAN

Hatay-2023

T.C.

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENTİTÜSÜ

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**MUTLULUK VE İKTİSADİ KALKINMA
İLİŞKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Feyza ALGÜL

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Sinan ERDOĞAN

Hatay-2023

ONAY

FEYZA ALGÜL tarafından hazırlanan **“MUTLULUK VE İKTİSADİ KALKINMA İLİŞKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ”** adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile **İKTİSAT ANA BİLİM DALINDA YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

27/01/2023

Jüri Üyeleri	İmza
Doç. Dr. SİNAN ERDOĞAN (Tez Danışmanı)	
Prof. Dr. Ünal ARSLAN	
Doç. Dr. Uğur Korkut PATA	

Feyza Algül Tarafından Hazırlanan **“Mutluluk ve İktisadi Kalkınma İlişkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz”** adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunana jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım.**

Prof. Dr. Leyla HARPUTLU

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Feyza ALGÜL

ÖNSÖZ

Kalkınma, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlanmasıyla beraber “az gelişmiş” ülkelerin gelişmişlik düzeylerini “gelişmiş” ülkeler seviyesine getirebilmeleri amacıyla politikalar üreten, toplumun refahının arttırılmasına yönelik çalışmalar yapan kavramdır. Kalkınmanın sağlanmasıyla birlikte bireylerin mutluluk düzeylerinin ne ölçüde etkilendiği sosyal, psikolojik, toplumsal, ekonomik açıdan değerlendirilmiştir.

Çalışmamda öncülük eden birçok desteğiyle birlikte bana yön gösteren değerli tez danışmanım Doç. Dr. Sinan ERDOĞAN hocama vermiş olduğu emekten dolayı çok teşekkür ederim. Yüksek lisans dönemimde bana akademik ve manevi açıdan destek olan Prof. Dr. Ünal ARSLAN ve Prof. Dr. Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ hocalarıma, ayrıca çalışmamda her daim yanımda olduklarını hissettiren, sabır gösteren aileme, arkadaşlarıma ve en büyük destekçim olan SMMM Serkan BÜK'e teşekkürlerimi sunarım

MUTLULUK VE İKTİSADİ KALKINMA İLİŞKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ

Feyza ALGÜL

Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2023

Danışman: Doç. Dr. SİNAN ERDOĞAN

ÖZET

Kalkınma iktisadı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, gerek savaş sonrasında ekonomik durumlarını düzeltmeye çalışan batılı ülkelerin gerek yeni siyasi bağımsızlıklarını kazanmış az gelişmiş ülkelerin iktisadi gelişmelerini sağlamak amacıyla oluşmuş ve ortaya çıktığı dönemde ise popülerliğini kazanmış bir alt disiplindir. 1970'li yılların sonu 1980'li yılların başıyla birlikte geleneksel kalkınma anlayışına alternatif kalkınma yaklaşımları da ortaya çıkmıştır. Bu kalkınmanın sağlanmasında yer alan faktörlerin bireylerin mutluluğu üzerinde ne derece etkili olduğu araştırılmıştır. Çalışmada 2005Q1-2020Q1 yılları arasında Türkiye ekonomisi için Eviews programı kullanılarak Toda-Yamamoto nedensellik testi, Fourier Toda-Yamamoto (Single Frequency) nedensellik testi ve Fourier Toda-Yamamoto (Cumulative Frequency) nedensellik testi yöntemiyle analiz edilerek sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışmada; ekonomik, sosyal ve demografik faktörler ile mutluluk endeksi arasında tek yönlü ilişki ya da karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğu sonuçlara ulaşılmıştır. İnsani gelişme endeksi, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksi ile mutluluk endeksi arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Kişi başı reel GSYİH, CO₂, enflasyon oranı, doğumda ortalama yaşam beklentisi, ortaokullaşma oranı, hukukun üstünlüğü endeksi ile mutluluk endeksi arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılrken diğer değişkenlerle mutluluk arasında nedensellik ilişkisine ulaşılamamıştır.

ANAHTAR KELİMELE

Mutluluk, Mutluluk Ekonomisi, İktisadi Kalkınma, Türkiye, Nedensellik

THE RELATIONSHIP OF HAPPINESS AND ECONOMIC DEVELOPMENT: AN EMPIRICAL ANALYSIS FOR TURKEY

Feyza ALGÜL

Mustafa Kemal University, Institute of Social Sciences,

Department of Economics, Master Thesis, January 2023

Advisor: Assoc. Dr. SİNAN ERDOĞAN

ABSTRACT

Development economics, II. It is a sub-discipline that gained popularity after the World War II, both in the western school trying to improve their economic situation after the war, and the school in order to defeat their new political fantasies and to achieve the development of the underdeveloped kingdom. With the end of the 1970s and the beginning of the 1980s, alternative development solutions emerged to the traditional understanding of development. It has been investigated how effective this development is on the happiness of the individuals involved. In the study, the results of the analysis were obtained with the Toda-Yamamoto causality test, the Fourier Toda-Yamamoto (Single Frequency) causality test and the Fourier Toda-Yamamoto (Cumulative Frequency) causality test method using the Eviews program for the Turkish economy between the years 2005Q1-2020Q1.

In the study; It has been concluded that there is a one-way relationship or mutual causality relationship between economic, social and demographic factors and the happiness index. A mutual causality relationship was found between the human development index, freedom of expression and accountability index and happiness index. While it was concluded that there is a one-way causality relationship between real GDP per capita, CO2, inflation rate, average life expectancy at birth, secondary schooling rate, rule of law index and happiness index, no causality relationship was reached between other variables and happiness.

KEY WORDS

Happiness, Economics of Happiness, Economic Development, Turkey, Causality

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
TABLOLAR LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
KALKINMA KAVRAMI VE İKTİSADİ KALKINMA OLGUSUNA DAİR TEORİK ÇERÇEVE.....	4
1.1. KALKINMA KAVRAMI.....	4
1.1.1. Kalkınma Kavramının Tarihsel Geçmişi	6
1.2. ORTODOKS KURAMLAR	12
1.2.1. Büyük İtiş Kuramı (P.R. Rodan).....	12
1.2.2. Kapalı Çember Kuramı (R. Nurkse)	13
1.2.3. Sınırsız Emek Arzı Kuramı.....	15
1.2.4. Dengesiz Gelişme Modeli	16
1.2.4.1. Hirschman Dengesiz Gelişme Teorisi	16
1.2.4.2. Paul Streenten'in Dengesiz Kalkınma Teorisi	16
1.2.5. Rostow'un Gelişme Aşamaları Kuramı	17
1.2.5.1. Kitle Tüketimi Aşaması.....	18
1.3. İNSAN ODAKLI YAKLAŞIM	18
1.4. BM Binyıl Kalkınma Zirvesi.....	20
1.4.1. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	22
1.5. İktisadi Kalkınmanın Belirleyicileri	25
1.5.1. Kalkınmanın Ölçülmesinde Kullanılan Göstergeler	26

1.5.1.1.	Kişi Başı Gelir Düzeyi	27
1.5.1.2.	Gelir Dağılımı.....	27
1.5.1.3.	Eğitim ve Sağlık	29
1.5.1.4.	Nüfus	30
1.5.1.5.	İnsani Gelişme Endeksi	30
İKİNCİ BÖLÜM.....		35
MUTLULUK KAVRAMI VE MUTLULUK OLGUSUNUN İKTİSAT TEORİSİNİN BİR PARÇASI HALİNE GELMESİ		35
2.1.	MUTLULUK KAVRAMI	35
2.2.	MUTLULUK EKONOMİSİNİN TARİHÇESİ	37
2.3.	MUTLULUK EKONOMİSİ	39
2.4.	MUTLULUĞU BELİRLEYEN FAKTÖRLER	47
2.4.1.	Mutluluk ve Gelir Seviyesi Arasındaki İlişki	48
2.4.2.	Mutluluk ve İktisadi Kalkınma İlişkisi	50
2.5.	MUTLULUĞUN ÖLÇÜLMESİ	52
2.5.1.	Dünya Mutluluk Endeksi	52
2.5.2.	Gayri Safi Milli Mutluluk	52
2.5.3.	Daha İyi Yaşam Endeksi	53
2.5.4.	Mutlu Gezegen Endeksi.....	53
2.6.	LİTERATÜR TARAMASI.....	54
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		65
KALKINMA VE MUTLULUK İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ		65
3.1.	VERİ SETİ	65
3.2.	AMPİRİK YÖNTEM.....	67
3.3.	AMPİRİK BULGULAR	68
TARTIŞMA		76
SONUÇ		81

KAYNAKÇA.....	86
---------------	----

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. İge Minimum-Maksimum Gösterge Değerleri	31
Tablo 2. Kavramsal Gönderi Teorisini Oluşturan Referans Noktaları	37
Tablo 3. Easterlin Paradoksunu Açıklamaya Yönelik Teoriler	46
Tablo 4. Literatür Taraması.....	57
Tablo 5. Veri Seti ve Açıklamaları	66
Tablo 6. Nedensellik Testi Sonuçları	72
Tablo 7. Nedensellik Test Sonuçları Özeti	75

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Binyıl Kalkınma Hedefleri.....	22
Şekil 2. Bm Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	23
Şekil 3. Lorenz Eğrisi.....	28
Şekil 4. 1986 ve 2011 Yılları Arasında Econlit Tarafından Taranan Mutluluk Ekonomisi Makalelerinin Sayısı	38
Şekil 5. Maslow'un İhtiyaçlar Piramidi.....	41
Şekil 6. Mutluluk ve Kişi Başı Reel Gelir, A.B.D., 1973–2004 (Mutluluk Ve Kişi Başı Reel Gelir, 2000).....	49

KISALTMALAR LİSTESİ

- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- AGÜ:** Az Gelişmiş Ülkeler
- BM:** Birleşmiş Milletler
- CO2:** Karbondioksit
- DSÖ:** Dünya Sağlık Örgütü
- GNH:** Gross National Happiness
- GSMH:** Gayri Safi Milli Hasıla
- GSM:** Gayri Safi Milli Mutluluk
- GSYH:** Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
- HDI:** İnsani Gelişme Endeksi
- İGE:** İnsani Gelişme Endeksi
- KBMG:** Kişi Başına Düşen Milli Gelir
- OAPEC:** Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği
- SBW:** Subjective Well-Being
- SDG:** Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri
- SKA:** Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları
- TDK:** Türk Dil Kurumu
- UN:** Birleşmiş Milletler
- UNCED:** Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı
- UNDP:** Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
- UNEP:** Birleşmiş Milletler Çevre Programı
- VAR:** Vektör Otoregresif

GİRİŞ

Kalkınma kavramı bazı dönemlerde yakın anlam ifade eden modernleşme, büyüme, sanayileşme, ilerleme ve yapısal değişme gibi kavramlarla bütünleşmiş, bu kavramların yerine geçmiş ve anlam kayması sonucuna varılmıştır (Yavilioğlu, 2002). Kalkınma kavramı yalnızca kişi başına düşen gelir ve üretimin arttırılmasını değil, bununla birlikte kültürel ve sosyo-ekonomik yapının da geliştirilmesi ve değiştirilmesini içerisine almaktadır. Buradan hareketle kalkınma, iktisadi unsurların yanında kültürel, toplumsal ve psikolojik etkenlerle de ilişki içerisindedir (Koçak, 2009). Kalkınma kavramına tarihsel olarak bakıldığında çok eskilere dayansa da II. Dünya Savaşı'ndan sonra önemli bir hale gelmiştir. Bu dönemden sonra iktisat literatüründe çok fazla yer alan ve tüm dünyayı etkisi altına alan kalkınma kavramı, az gelişmiş ülkelerde elde edilmesi zor bir güç olarak ele alınan kavramı, gelişmiş ülkelerde ise iyileştirilmesi ve korunması gerekli olan bir süreç olarak karşılık bulmuştur. Kalkınma kavramı, toplumların gelişmişlik süreçlerine göre farklı dönemler için farklı anlamlar yüklenmiştir.

1970'lere kadar gelir, yatırım, sanayileşme, pazarın genişliği ve sermaye birikimi gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşan kalkınma, pek çok iktisatçı tarafından kişi başına düşen milli gelir faktörüyle ölçülmüştür. 1970'li yıllardan sonra ise ekonomik ölçütlerle birlikte yaşam standartları, sağlık, eğitim, eşitlik, yoksulluk, beşerî sermaye vb. kavramlarla değerlendirilen kalkınmışlık düzeyi, insani kalkınmışlık seviyesi ile ölçülmeye çalışılmıştır.

Temelinde Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımına dayanarak başlatılmış olduğu 1980'li yılların ortalarında artan insan odaklı gelişme konusundaki çalışmalarla kalkınma 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ilk olarak ise Pakistanlı iktisatçı Mahbub Ul Haq tarafından hazırlanan İnsani Gelişme Endeksi (Human Development İndeks) ile birlikte insan odaklı ölçülmeye çalışılmıştır. Bu endeks içerisinde yer alan eğitim, sağlık ve gelir göstergeleriyle toplumların insani kalkınmışlık düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır.

2000 yılının Eylül ayına gelindiğinde ise, sekiz kalkınma hedefi altında BM tarafından "Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH)" kabul edilmiştir. 1990 yılından 2015 yılına kadar 25 yıldaki dönüşümü amaçlayan BKH, 2000 yılında formüle edilmesine

rağmen bu tarihten sonra birçok ülkede yardım ve kalkınma politikalarına dahil edilmiştir.

2015 yılının Eylül ayında ise Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi tarafından 17 tane Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) belirlenmiştir. Bu kalkınma amaçlarına genel olarak bakıldığında, 2030 yılına kadar dünyadaki tüm insanların refah ve güven içerisinde yaşayacağı sağlıklı toplum oluşturma, yoksulluğu tamamen ortada kaldırma, eşitsizlik ve adaletsizliğin ortadan kaldırıldığı bir toplumun oluşturulması ana hedefleri arasındadır.

Sağlık ise, ruhsal, fiziksel, kültürel ve sosyal yönleri olan çok boyutlu bir kavramdır. Bireyin bedensel, ruhsal ve sosyal yönden kısacası günlük yaşamda her açıdan iyi olması durumunda sağlıklı olduğundan söz edilebilir (Günel , 2007). Mutluluk ve yaşam memnuniyeti kavramlarını otak noktada birleştiren “iyi oluş (well-being)” kavramı ise; çevreye, topluma, aile ve arkadaş ortamına, barınma şartlarına, sağlık durumuna ve boş vaktin değerlendirilmesine kadar birden çok faktörde duyulmakta olan haz duygusunun bileşimini göstermektedir (Van Praag & Ferrer-i Carbonell, 2004). Refah, yaşam kalitesi, yararlılık, memnuniyet, iyi bir yaşama sahip olma, mutluluk gibi kavramlar birbirleriyle ilişki içerisinde (Helliwell, Layard ve Sachs , 2016). Bir bireyin mutluluğunu ve buna çok yakın bir kavram olan yaşam kalitesini; sağlık, gelir, sosyal çevre ve bireyin sosyal ve kurumsal açılardan edinmiş olduğu faydalar belirlemektedir. En genel tanımlama ile mutluluk; bireyin yaşamını kendi değerleri çerçevesinde anlamlı huzurlu ve dolu bir şekilde algılama sürecidir (Frey ve Stutzer, 2001).

Öznel iyi oluş (Subjective well being) kavramı, kişilerin bulunmuş oldukları çevreden, yaşam şartlarından, aile yaşamı ve sosyal ilişkilerden dolayı hissetmiş olduğu negatif ve pozitif duyguları içerisine alarak mutluluk ve yaşam memnuniyeti ile geniş anlamda ifade edilmeye çalışılan bir kavramdır. Öznel iyi oluş, bireylerin duygusal ve bilişsel anlamda yaşamlarını değerlendirmeleri şeklinde ifade edilir (Tağ ve Çetinkay, 2019).

Mutluluk kavramı Türk Dil Kurumuna (TDK) göre; mut, ongunluk, saadet, bahtiyarlık, bütün özlemlere sürekli ve eksiksiz olarak ulaşılmaktan duyulan bir kıvanç durumu olarak tanımlarken; yabancı kaynaklarda ise memnuniyet duyulan, iyi veya olumlu olarak ifade edilen duygusal veya zihinsel bir durum hali olarak tanımlanmıştır.

Tanımı her ne olursa olsun bütün insanlığın hayatında mutluluk ve mutlu olma amacı önemli bir yere sahiptir. Önceden beri mutluluk, mutluluğu etkileyen faktörler ve mutluluğun kaynakları da sürekli tartışma konusu olmuş ve birçok bilim adamının incelemiş olduğu bir alan olarak yer edinmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, kalkınma kavramı ve bu kavramın tarihsel açıdan geçmişi incelenmiş, Ortodoks kalkınma kuramlarına yer verilerek yeni kalkınma anlayışına değinilmiştir. Gelir odaklı yaklaşımdan insan odaklı yaklaşıma geçiş düşüncesine yer verilerek BKH ve SKH incelenmiştir. Bunların yanında kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan göstergeler de yer almıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde mutluluk olgusuna ve bunun tarihsel açıdan değerlendirilmesine değinilmiştir. Mutluluk ekonomik açıdan incelenerek mutluluğu belirleyen faktörlere yer verilmiştir. Mutluluğun ölçülmesinde kullanılan endeksler ve mutluluğun gelir, büyüme ve kalkınmayla olan ilişkileri hakkında yapılmış olan birçok literatür çalışmasına yer verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, mutluluk endeksinin bağımlı değişken olduğu 2005Q1-2020Q1 yılları arasında Türkiye için birçok nedensellik testi ile analizi yapılarak kalkınmanın mutluluk üzerinde oluşturduğu etki değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü olan sonuç bölümünde ise yapılan ekonometrik analizin sonuçları değerlendirilerek politika önerileri sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI VE İKTİSADİ KALKINMA OLGUSUNA DAİR TEORİK ÇERÇEVE

1.1. KALKINMA KAVRAMI

Kalkınma kavramı, toplumun gelişme süreci doğrultusunda farklı zamanlarda içeriğinde birçok değişime uğramıştır. Kalkınma kavramı, bazı dönemlerde anlam olarak yakınlık gösteren büyüme, ilerleme, modernleşme, sanayileşme ve yapısal değişme gibi kavramlar ile bütünleşmiş olup bu kavramların yerine kullanılması sonucu anlamında kaymalar yaşanmıştır (Yavilioğlu, 2002). Kalkınma kavramındaki anlam farklılıkları günümüzde de yaşanmakta olup farklı tanımlara yer verilmektedir.

Bu bağlamda kalkınma; içerisinde yer alınan durumdan veya bir önceki konumdan hareketle, değişiklik olmasını tavsiye eden dinamik ölçekli bir kavramdır (Oakley ve Garforth, 1985). Kalkınma, ekonomik ve sosyokültürel yapıdaki değişimin kişi başına düşen milli gelirin ve üretimin artmasıyla birlikte gerçekleşmesidir (Savaş F. , 1979). Başka bir tanım ile kalkınma, bir ülkenin sahip olduğu yapısal niteliklerindeki değişimin olumlu yönde olmasıdır (Geray, 1991). Kimi araştırmacılar, kalkınma kavramını kişi başına düşen milli gelir (KBMG) seviyesi çok düşük olan bir ekonominin, bu gelir düzeyini sürekli ve kendi kendini idame edebilecek bir şekilde arttırabilme dönemi olarak ifade edilmektedir (Düger ve Dulupçu, 2000). Ayrıca Bir ülkede kalkınmanın gerçekleşebilmesi için, KBMG seviyesinde önemlilik ve süreklilik arz eden artışların gerçekleşmesi gerekmektedir. Fakat ülkede gelir düzeyindeki artış önemli miktarda ve sürekli değilse ekonomik kalkınma sürecine o ülkede girilmediğini göstermektedir. Bundan dolayı kalkınma kavramı uzun dönemli bir açıdan değerlendirilmektedir (Üstünel, 1966). Ancak kalkınmanın salt bir gelir arışı olgusuna indirgenmesi, günümüzde kabul gören bir yaklaşım değildir.

Kalkınma, yaşam standartlarının yükseltilmesi ve korunması amacıyla üretimde daha etkin metotları kullanarak, kişi başı reel üretim düzeyindeki sürekli ve hızlı bir artışın yanında, toplumdaki ekonomik yapının, demografik durumunu ve teknolojik değişim sürecini de dikkate almaktadır (Berber, 2006). Buradan hareketle kalkınma; toplumdaki yaşam kalitesinin artırılarak refah seviyesinin yükseltilmesi, üretimde kullanılan girdiler ile elde edilen çıktılarının farklılaşması sürecini içerisine

almaktadır. Kalkınma, genel olarak ülkelerin sosyal ve iktisadi olarak değişim sürecini ifade etmektedir (Kaynak M. , 2011). Kalkınma kavramı, toplumdaki hem sosyal hem de ekonomik yapılardaki değişimlerin derinlemesine yaşanması anlamını içermektedir (Altıntaş, 1978). Yani kalkınma yalnızca bir toplumda herkesin okur yazar olmasını sağlamak değil, bununla birlikte ülkedeki üretimin kurumsal temellerinin, yapısının, tekniğinin değiştirilmesi anlamına da gelmektedir. Kalkınmanın tanımında birden fazla değişkeni içermesi, bir tek değişkene bağlı olmaması, kalkınmanın tanımlanmasında ortak bir noktadır (Savaş V. , 1986).

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde kalkınma kavramı, sıklıkla tartışma konusu olsa da iktisat literatürüne bakıldığında kalkınma kavramının A. Smith, J. S. Mill, K. Marx, D. Ricardo ve R. Malthus gibi düşünürlerin görüşleri çerçevesinde yorumlandığı ifade edilebilir. A. Smith'in görüşlerinden hareketle kalkınma verimlilik artışına bağlanabilir. Verimlilik artışının da iş bölümü ve uzmanlaşmaya bunun ise iç pazar ya da dış pazarların gelişmesine bağlı olarak gerçekleşeceği kabul edilmektedir. K. Marx, J. S. Mill ve D. Ricardo gibi iktisatçı düşünürlerden hareketle kalkınma konusunda çalışmalar yapan araştırmacılar, maddi olarak insanların ve ulusların refahını göz önünde bulundurmaya, ekonomik kalkınmanın nedenlerine ve sonuçlarına bakarak büyüme ile kalkınma sürecinde yoğunlaşmışlardır (Manisalı E. , 1978) (Kaynak M. , 1991).

Marxist yaklaşımı benimseyen araştırmacılar ise kalkınma kavramına, her düşüncenin gelişmesi gibi sadece zaman içerisinde ortaya çıkan bir kavram görerek edebi bir anlam yüklemiştir. Marx'a göre ekonomi, toplumdaki değişimin olumlu ve olumsuz tarafını belirleyen faktördür. Bu bağlamda ekonomi sürecindeki değişimin sosyal yapıyı değiştirdiğini, toplumsal yapıdaki değişimin nedeninin ise ekonomik yapıdaki değişim olduğunu belirtmektedir.

Kalkınma çalışmaları 6 boyuttan oluşmaktadır (Kaynak M. , 2011):

- Üretim ve Teknoloji Boyutu: Yaşamın devamlılığını sağlayabilmek için doğadaki olayları kontrol altında tutmak, katma değeri yüksek ürünleri üretebilmek,
- Çevre Boyutu: Çevreye minimum zarar olacak şekilde kalkınma çalışmalarını gerçekleştirmek,

- İstihdam Boyutu: İstihdam imkanlarının arttırılarak, insanların çalışma şartlarını iyileştirmek,
- İnsani Boyut: İnsanların yaşam standartlarını iyileştirmek, yükseltmek,
- Özgürlük Boyutu: Sosyal, siyasal, iktisadi ve uluslararası ilişkiler açısından özgürlük seviyesini arttırmak, geliştirmek,
- Hakimiyet Boyutu: Devletlerarası yarışta önde olabilmek.

Kalkınma olgusu iktisadi yapıda bir dönüşümü de beraberinde getirmektedir. Kalkınma sürecinde, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki nispi oranda değişiklik tarım, sanayi ve hizmet olarak isimlendirilen temel sektörlerde gözlenmektedir. C. Clark ve J. Fourastie'nin geliştirmiş olduğu üç sektör teorisinde; ekonomide tarım sektörünün payı ilk zamanlarda yüksek durumdayken, hizmet ve sanayi sektörünün payı düşük seviyededir. Kalkınmanın ilerleyen dönemlerinde hizmet ve sanayi sektörünün ekonomideki payı artarken, tarım sektörünün payı oldukça azalmaktadır. Kalkınmada belirli bir düzeye ulaştıktan sonra ekonomide üç sektörün de payı eşit hale gelmektedir. Bu süreç, değişim safhası olarak adlandırılır. Bu süreçten sonra, ekonomide hizmet ve sanayi sektörünün payı yükseliş trendine geçerken, tarımın payı gittikçe azalmaktadır. Ekonomi içindeki payı devamlı olarak artış gösteren hizmetler sektörü, en yüksek noktaya geldiğinde istikrara ulaşmış olmaktadır. Sana sektörünün diğer sektörlerle oranla ekonomi içindeki payının yüksek olması, değişim sürecinde görülmektedir. Değişim sürecinden sonra, hizmetler sektörünün payı artarken, sanayi sektörünün payı azalmaktadır. Kalkınma sürecinde, kalkınma göstergelerinin son aşamaya gelen ülkelerde farklılık gösterdiği gözlemlenmektedir (Berber, 2006)

1.1.1. Kalkınma Kavramının Tarihsel Geçmişi

Kalkınma kavramı, temel olarak II. Dünya Savaşı sonrasında “az gelişmiş” olarak nitelendirilen toplumların gelişmelerini sağlayabilmeleri için bir iyileştirme yaklaşımı olarak nitelendirilebilir. “Az gelişmiş” ülkelerin gelişmiş ülkelerle arasındaki tarihsel gelişmişlik farkını kapatması ve “gelişmiş” ülkeler düzeyine gelebilmesi amacıyla pozitif çözümler üreten, toplumsal refah seviyesinin yükseltilmesi yönünde çalışmalar yapan bir kavram olan kalkınma, toplumdaki tüm kesimler tarafından kabul edilerek kullanılmıştır. Ekonomik kalkınmanın toplum tarafından ortak kabul görülmesi diğer toplumsal amaçlarda görülmektedir (Wallerstein, 1994).

Kalkınma kavramı, her ne kadar II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bir kavram sayılsa da 19. Yüzyılın ikinci yarısında verilen eserlerle asıl sıçramasını yapmıştır.

1945-1970 yılları arasında dönem, kalkınmanın “altın yılları” olarak tanımlanmaktadır. Bu yıllarda kalkınma kavramı çoğunlukla ekonomik büyüme kavramıyla eşdeğer kabul edilmiştir. Aynı zamanda büyümenin toplumsal refah ile birlikte artacağı, toplumsal açıdan da demokrasi sisteminin hâkim olduğu, insan haklarına dayana bir toplumun oluşturulacağı düşüncesi bu dönemde öngörülmüştür. Dönemde; Keynesyen İktisadın yükselişe geçmesiyle birlikte devletin müdahaleci olmasının gerektiği ön plana çıkarılarak, ithal ikameci sanayi politikaları uygulanmaktadır (Buyruk, 2016).

1970’li yıllarda ise, kalkınma stratejileri bakımından beklenen sonuçlara ulaşılamamıştır. Birçok kalkınma sorunları ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu sorunlara genel olarak bakıldığında şu başlıklar sıralanabilir (Thorbecke, 1950-2005):

- Gelir dağılımındaki eşitsizliklerin ülkelerin kendi içinde en az II. Dünya Savaşı sonrasında dönemdeki kadar yaşanması
- İşsizlik sorunları ve eksik istihdamın az gelişmiş ülkelerin birçoğunda görülmesi
- Asgari seviyenin altındaki yoksulların çok fazla olması ve bu sayının artan seviyede kalması
- Kentlere yapılan göçün artması ve dış borç miktarının artması

İzleyen dönemde azgelişmişliğin çözümü ve ülkelerin kalkınma patikasına girmesi noktasında beklenen pratik başarıyı sağlamaktan uzak kalan ve uygulamadaki kalkınma yaklaşımlarına karşı ilgi azalmıştır. Bu durum ise ve yeni kalkınma yaklaşımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Buyruk, 2016).

1970 yıllarında yaşanmış olan ekonomik kriz ve bu krizden çıkma çalışmaları yeni ekonomi politikalarını ortaya çıkarmıştır. 1973 Petrol krizi, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği (OAPEC) Arap-İsrail savaşında İsrail ordusunu destekleyen batılı ülkelere karşı başlatmış olduğu petrol ambargosudur. Bu petrol kriziyle birlikte Batı ekonomisinde kalkınma ve refah sona erdi. Keynesyen düşünce çerçevesinde açıklanamayan kriz, farklı bakış açısı ve çözüm önerileri olan yeni düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan kalkınma teorisi Neoklasik

büyüme yaklaşımıdır. Öncüleri ise Solow ve Swan'dır. Bu yaklaşım ekonomik kalkınmanın ve büyümenin sebebini dış etkenlere değil iç etkenlere bağlamaktadır. Bu nedenle literatürde içsel kalkınma modeli olarak yer almaktadır (Öztürk ve Saygın, 2017).

1980'li yıllara gelindiğinde kalkınma kavramında değişiklikler görülmüştür. Korumacı ve planlamaya dayalı kavram yerini serbest piyasa paradigmasına bırakmış, ekonomik gelişme politikalarının özüne serbest ticarete dayalı iktisadi gelişme politikası yerleşmiştir. Dönemde uluslararası kuruluşların desteğiyle az gelişmiş ülkelerde yeni kalkınma politikaları ve stratejileri uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda Washington Uzlaşısı dönemde kalkınmanın temel ilkelerini belirlemiştir. Washington Uzlaşısı ile birlikte piyasanın ağırlığını arttıran, serbest ticareti ön plana çıkaran politikalar, bundan önceki dönemin kalkınma kuramlarından ayrılan hususlardır. Bu dönemdeki “piyasaya bırakalım, sonuç neyse kalkınma da odur” düşüncesi hâkimdir. Dönemde sermayenin hareket alanı genişletilmiş olup, yeniden üretilmesinde engel yaratan birçok alanda düzenlemeler yapılarak yapısal uyum programları uygulamaya konulmuştur. Buradan hareketle; kalkınma yaklaşımlarında ve modernleşmede terminoloji değişirken öz gelişmişlik olgusunun özü kalmıştır (Ercan, 2006)

Neoliberal kalkınma politikası olarak da isimlendirilebilecek yapısal uyum programlarının faaliyete geçirildiği ülkelerde toplam servette artış yaşanmasına rağmen toplanan gelirin paylaştırılmasındaki eşitsizlikler zamanla artmış, belirlenmiş olan amaçlara ulaşamamıştır (UN (United Nations), 2013). BM Gelişim Programında yer alan 1998 yılındaki İnsani Gelişim Raporu'nda üretilmiş olan mal ve hizmetlerin %86'sı dünyadaki nüfusun %20'sinin tükettiği, bu mal ve hizmetin sadece %1,3'ünü ise en yoksul %20'nin tüketmekte olduğu belirtilmiştir (Bauman, 2013).

1990'lı yılların sonuna doğru neoliberal politikaların öncelikle az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkardığı sorunlar, uygulanan politikalara ilişkin eleştirilerin artmasına sebebiyet vererek bu yaklaşımın değiştirilmesi gerektiği konusundaki söylemleri güçlendirmiştir. Buradan hareketle neoliberal politikalarla kalkınmanın sağlanamayacağına dair düşüncenin güçlü hale gelmesi yeni bir kalkınma politikasının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Buyruk, 2016).

Hâkim iktisadi anlayışın devamlılığının sağlanabilmesi için “insan merkezli” kalkınma yaklaşımları, insani gelişmeyi ve doğayı hiçe sayan yaklaşımın kabul edilemez olduğuna ilişkin argümanların desteklenmesinde büyük bir etkene sahiptir. Yoksullukların ve eşitsizliklerin artmasının önünde engel koyamayan mevcut kalkınma anlayışı, sürdürülemez bir hale geldiği vurgulanmıştır. Bu yaklaşımın temelinde Amartya Sen’in insan odaklı gelişme yaklaşımı olduğu ifade edilebilir. İnsan odaklı kalkınma yaklaşımı, az gelişmiş ülkelerin gelişmişlik düzeylerini tanımlarken yararlanılan ekonomik, sosyo-ekonomik kalkınma kavramlarından ayrı olarak toplumların yaşadıkları hayatın iyileştirilmesini temel almaktadır. Bundan dolayı insan odaklı kalkınma, gelirle birlikte insanların mutluluğunu ve hayat kalitesini, eğitim ve sağlık koşullarının iyileştirildiği, demokratik haklar ve özgürlüklerin de güvencede olduğu yaşamı içerisine almaktadır (Doğan ve Öztürk, 2010).

Binyıl Kalkınma Hedeflerinden sonra oluşturulan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından üçüncüsü olarak yer alan Sağlık ve Kaliteli Yaşam (Good Health and Wellbeing) amacı ile Wellbeing kavramı ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, küresel kalkınma ağını kurmak maksadıyla BM tarafından oluşturulmuştur. Wellbeing kavramı, bütüncül iyilik halinin sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Bu kavram, bireyin zihinsel, fiziksel, duygusal ve sosyal hayatında bütüncül olarak sağlıklı olmayı sağlayan ve her yaşta farkındalığının yaratılması gereken bir kavramdır. Bununla birlikte geçmiş, şimdiki ve gelecek zamandaki iyilik halini kapsamaktadır. Özellikle de geçmişte yaşanan deneyimler, değerler ve tutumlar bireyin bütünsel sağlığını etkisi altında bırakabilir ve farkına varılmadan kişinin gerçek potansiyelini ortaya çıkaramamasına neden olabilir. Bir diğer ifadeyle, geçmişteki deneyimler kişinin bugününü negatif veya pozitif etkileyebilir. Burada ise “Wellbeing” kavramı harekete geçerek kişinin geçmişteki deneyimlerinin bugüne olan etkisini olumlu hale dönüştürmesine yardımcı olabilir.

Refah kavramı Oxford sözlüğünde; iyi oluş, sağlık, mutluluk ve bolluk (kişisel ve toplumsal anlamda) ve devletten finansal olarak destek sağlama olarak ifade edilmektedir (Greve, 2008). Bu anlamlar ile refah, bireylerin arzu ettikleri hayata sahip olmaları durumudur. Bir bireyin mutluluğunu ve yakın anlam içeren bir kavram olan yaşam kalitesini; sağlık, gelir, sosyal çevre, bireyin kurumsal ve sosyal açılardan edinmiş olduğu faydalar belirlemektedir.

Kişilerin daha iyi bir yaşama sahip olabilmeleri için maddi imkânlarının artırılmasının yanında kişisel beceri ve özgürlüklerinin de daha geniş hale getirilmesi gerekmektedir. Böylece refah düzeyinin artırılmasında kişi başına düşen gelir artışıyla birlikte mutluluk kavramı da öne çıkmıştır. Bu durum, kalkınmanın farklı bir görüş açısıyla değerlendirilmesini gündeme getirmektedir. Mutluluk; eğitim, sağlık, barınma, özgürlükler, çalışma şartları, iyi yönetim, boş zaman, gelir dağılımı, refah düzeyi, kişi başına düşen gelir, aile ve sosyal ilişkiler, çevresel değerler açısından kalkınmayı içine alacak biçimde geniş bir değerlendirme yapılabilir. Son dönemlerde, insanı merkeze alan kalkınma anlayışı benimsendiğinden mutluluk ile önemli bir ilişki içerisinde. Mutluluk, kalkınmanın göstergeleri arasında en önemlisidir ve kalkınma yarışında mutlu olan toplumların önde olma potansiyeli daha fazladır (Centre For Bhutan Studies ve Gnh Research, 2015). Bireyler kişi başı gelirlerinde artışın olmasıyla birlikte ortaya çıkan hayat standartlarının iyileşmesine bağlı olarak daha mutlu bir yaşam süreçleridir.

İnsan odaklı yaklaşım kuramsal tartışmalarda yer alsa da pratikteki karşılığı, BM'nin yapmış olduğu çalışmalarda "İnsani Gelişim Endeksi" ölçülebilir bir değişken olarak kullanılmaya başlanmasıyla olmuştur (Stanton, 2007). Bu yaklaşımın uzantılarını 2000'li yıllarda "Binyıl Kalkınma Hedefleri" altında görmek mümkündür. Bu bağlamda yoksulluğun azaltılmasından küresel ortaklık oluşturmaya kadar geniş bir amaçlar çerçevesinde kalkınma hedefi ele alınmaya başlanmıştır.

Binyıl Kalkınma Hedeflerinden sonra 25-27 Eylül 2015 tarihlerinde toplanan BM Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde 193 ülkenin katılımıyla 17 tane Sürdürülebilir Kalkınma hedefi belirlenmiş, Binyıl Kalkınma Hedefleri ile sağlanan başarıların devamlılığını sağlamak ve zayıf kalan hedeflerde ise kalıcı ilerleme sağlamak Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında temel amaç olmuş ve insan odaklı kalkınma yaklaşımıyla başlayan kalkınma olgusunun çok boyutlu olarak ele alınması ve bütüncül yaklaşılması farklı bir noktaya evrilmiştir. Dolayısıyla 1970'li yıllarda başlayan değişim, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile 2030 yıllara doğru kalkınma politikalarının genel çerçevesini çizer hale gelmiştir. Kalkınma kavramı tarihsel olarak değerlendirilmiş olup kalkınma kuramlarının tarihsel açıdan değerlendirilmesine yer verilecektir.

1.1.1.1. Kalkınma Kuramlarının Tarihsel Açidan Değerlendirilmesi

Klasik iktisadın az gelişmiş ülkeler konusundaki görüşlerine bir tepki niteliğinde gelişen bir kuram kalkınma iktisadıdır. 1930'lu yıllarda yaşanan büyük bunalımla birlikte kalkınma iktisadı kuramı ortaya çıkmıştır. Bu dönem J.M. Keynes, klasik iktisadın savunduğu genel denge kuramına karşılık dengesizlik iktisadını geliştirmiştir. Kalkınma iktisadının hızla gelişmesini sağlayan durum ise, 1939-1945 yılları arasında yaşanan uluslararası ekonomideki çöküşün sebep olduğu sarsıntıdır. Kalkınma stratejileri ve kalkınma kuramlarındaki sorun üretim aşamasında ekonomik açıdan yaşanmış, çözüm olarak ise üretim faktörlerinin elde edilmesi, bir araya getirilmesi ve üretime girdirilmesi sürecinin ne şekilde olacağı üzerine yoğunlaşmıştır (Yavilioğlu, 2002)

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma iktisadının gelişmesinde, 1936 yılında Keynes tarafından “İstikrar, Faiz ve Paranın Genel Teorisi” isimli kitabının yayımlanmasıyla Ortodoks iktisada yönelik eleştirilerin artması etkili olmuştur. Kalkınmacı devlet tipinin yeni bir şekilde ortaya çıkması, kalkınma felsefesinin ulusal devlet anlayışına iktisadi anlamda yeni görevler yüklemesiyle gerçekleşmiştir. Kalkınma iktisadının savunucularından olan R.Nurkse, P.R. Rodan, A.Hirschman, W.W. Rostow gibi iktisatçıların, yoksulluk yaşayan ülkelerin az gelişmiş olmalarının sebebini bu ülkelerin kendi içlerindeki dinamiklere bağlamışlardır. Kalkınmaya engel oluşturan bu dinamik etkisinin kırılması; piyasalara müdahale edilmesi, piyasanın gelişmesine neden olacak düzenlemelerin yapılması ile gerçekleşeceğini savunmuşlardır.

Rosenstein-Rodan'ın (1943) yılında yayımlanmış olduğu “Büyük İtiş Teorisi” ile II. Dünya Savaşı döneminde kalkınma iktisadının bilim dalı şeklinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu makalede, Doğu Avrupa ülkelerinin kalkınma konusunda yaşadıkları sıkıntılar incelenerek bunlara ilişkin önerilerde bulunulmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında böyle bir makalenin yayımlanması, savaştan sonra ortaya çıkması beklenen siyasal düzeni öngören yazarın, jeopolitik konum olarak önemli bir yeri olan bölgede gelecekte ekonomik açıdan yaşanabilecekleri inceleme kaygısıyla ifade edilebilir (Şenses ve Taymaz, 2003)

Kalkınma iktisadına teorik olarak yapılan katkılar Az Gelişmiş Ülkeler (AGÜ) tarafından değil, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Batı Avrupa'dan yapılmıştır.

Ortodoks veya modernleşmeci adı altında açıklanan yaklaşımlar, ulus devletlerin yatırım, sermaye, tasarruf yetersizliği, tarımsal nüfusun fazla olması, verimlilik oranının düşük olması, pazarın büyüklüğünün yetersiz kalması gibi sorunların oluşturduğu kalkınma sorununu, müdahaleci bir devlet politikası ve yabancı sermaye girişinin olması gibi dinamiklerle çözüme kavuşturabilecek bir sorun olarak görmüşlerdir (Yılmaz, 2006).

Rosenstein-Rodan'ın (1943) ardından, 1952 yılında Nurkse'nin "Kapalı Çember Kuramı", 1955 yılında Lewis'in "Sınırsız Emek Arz Modeli", 1958 yılında Hirschman'ın "Dengesiz Kalkınma Kuramı", 1960 yılında Rostow'un "

Gelişme Aşamaları Kuramı" dönemde ortaya çıkan önemli eserlerdir. Aynı zamanda bunlar "Ortodoks Kalkınma Kuramları" olarak adlandırılmaktadır.

1.2. ORTODOKS KURAMLAR

Bu başlık altında Büyük İtiş Kuramı, Kapalı Çember Kuramı, Sınırsız Emek Arzı, Dengesiz Kalkınma Kuramı ve Gelişme Aşamaları Kuramına yer verilmiştir. Ortodoks kuramlar, iktisadın sınırları çerçevesinde gelişme sürecini açıklayan ve ekonomik büyüme konusuna merkezîlik kazandıran özelliktedirler. Ekonomik büyümeyle tanımlanan sermaye birikimi sürecine az gelişmiş ülkelerin yoksulluktan kurtulmalarının yolu olarak bağlamışlardır.

1.2.1. Büyük İtiş Kuramı (P.R. Rodan)

Rosenstein-Rodan'ın 1943 yılında yayınladığı "Doğu ve Güney Doğu Avrupa'nın Endüstriyel Problemleri" isimli makalesinde; "Doğu Avrupa Endüstrisinde özel sektörün dışsal ekonomilerin varlığından dolayı tamamlayıcılık ilişkisini kendiliğinden ortaya çıkaramadığı, büyük çoğunluğunun finansmanı dış ekonomilerden olan yatırımlar ile endüstriler arasında bir tamamlayıcılığın var olması gerekliliği" ifade edilmiştir. Rodan analizine sanayileşme ile birlikte az gelişmiş ülkelerin yoksul olmaktan kurtulmalarının mümkün hale geleceği düşüncesinden hareket ederek, dünya ekonomisini de bu dönüşümün pozitif olarak etkileyeceğini savunmuştur. Bahsedilen dönüşümün gerçekleşmesi ile zengin bölgelerin gelirine göre yoksul bölgelerin geliri daha hızlı artar ve sonuç olarak gelir dağılımı dünyanın farklı bölgelerinde daha eşit olan bir duruma gelecektir (Rodan , Problems of Industrialisation of Eastern and South- Eastern Europe, 1943).

Rodan, az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmesi için iki yolun varlığından söz etmiştir. Bu yollardan birincisi, geri kalmış bölgelerde emek fazlası olduğundan bu emeğin, sermaye fazlalığı olan gelişmiş bölgelere göç ettirilmesiyle bölgelerin kalkınmasını sağlamaktır. Fakat bu yol toplumsal açıdan birçok dengesizliklere sebebiyet verebileceğinden sağlıklı bir çözüm sayılmaz. İkinci yol ise, geri kalmış olan bölgeye sermayenin getirilmesidir (Rodan , 1966).

Rodan bu yolun kullanılmasının daha uygun olduğunu ileri sürmekte olup, asgari bir yatırımın başarı için gerekli fakat yetersiz olduğunu ifade ederek bu sürecin “Büyük İtiş” olarak kısaca isimlendirilebileceği söylemektedir. Büyük İtiş kuramında, asgari bir miktar kaynağın tamamlayıcılığı olan yatırımlara transfer edilmesi, kendini idame ettiren büyüme sürecine girerken bir aşamanın atlatılması olarak değerlendirilmektedir. Bir başka ifade ile bu sürece girebilmek için yapılan çalışmalar belli bir asgari seviyeye gelirse, ekonomide dengesizlikler yaşanmaz ve ekonomi gelişme aşamasına gelir (Freyssinet, 1985).

Rodan; ekonominin devamlı olarak kalkınabilmesini belirli miktardaki kaynağın aynı anda kullanılmasına bağlamıştır. Bu durumda, ekonominin toplam olarak ihtiyacı olduğu hızı küçük düzeyde yapılan yatırımlar karşılamazken, ani olarak ve bütün sektörleri kapsayacak şekilde yapılan planlı yatırımlar ekonomi üzerinde sıçrama etkisi ortaya çıkaracak ve ekonomik gelişme sağlanacaktır (Rodan , 1966).

Rodan, II. Dünya Savaşı sürerken dünya ekonomisinin savaştan sonra karşı karşıya kalacağı sorunlar üzerine yoğunlaşmış ve buradan hareketle Doğu ve Güney-Doğu Avrupa’nın kalkınmalarında engel oluşturan sorunları şu şekilde ifade etmiştir (Rodan, 1966).

- Sermaye miktarı çok azdır.
- Toprakların geniş ve nüfusun fazla olmasına rağmen üretim azdır.
- Milli gelir seviyesindeki düşüklükten dolayı talep oluşturulamamaktadır.

1.2.2. Kapalı Çember Kuramı (R. Nurkse)

R. Nurkse, 1953 senesinde “Azgelişmiş Ülkelerde Sermaye Oluşumunun Sorunları” isimli yayınladığı kitabında kalkınma sürecinde karşılaşılan temel ekonomik problemlerin tamamına değinmiştir. R.Nurkse’e göre; bir ekonominin az gelişmiş olması o ülkenin düşük gelir, düşük tasarruf ve düşük yatırım düzeyine ve

tekrardan düşük gelir düzeyine bağlıdır. Dolayısıyla Nurkse, bir ülke yoksul olduğundan dolayı yoksuldur düşüncesini savunmaktadır (Nurkse R. , 1952).

Bu düşünceyi savunanlara göre yoksulluk üç kısır çember ortaya çıkarmaktadır (Savaş, 1979: 281-282). Bu çemberlerden birincisi tasarruf-yatırım ilişkisi konusundadır. Düşük gelir düzeyi düşük tasarrufa, tasarrufların düşük olması da yatırımların azlığına neden olur. Yatırımların az olması ise gelir artışının düşük olması anlamına gelmektedir. Kısır çemberlerden ikincisi, talep-yatırım ilişkisi hakkındadır. Yoksul olan ülkelerde düşük gelir düzeyi, miktar ve toplam talebin çeşit bakımından sınırlı sayıda olmasını gerekli kılar. Böylelikle ekonomideki girişimcileri yatırım yapmaya yöneltecek buna teşvik edecek bir etken bulunmamaktadır. Buradan hareketle talebin yetersiz olması yatırımların azlığına ve bu da ekonomideki gelir artışının az olması sonucunu ortaya çıkaracaktır. Üçüncü ise, gelir-verimsizlik ilişkisi üzerinedir. Düşük gelir düzeyine sahip olan ekonomilerde insanların beslenme düzeyi de yeterince olmamaktadır. Bu yeterli beslenememe ise insanların çalışmalarındaki verimliliğin düşmesine sebebiyet verir. Bunun sonucu olarak yeterli miktarda üretim artmaz ve ekonomi yine gelir düzeyi düşük seviyede kalmaktadır.

Nurkse; tasarruf gelirin, geliri de yatırımın bir fonksiyonu şeklinde ele almakta olup yabancı sermaye, dış borçlanma ve dış yardımların yoksulluğun kısır çemberini kırmak için yeterli olduğunu ifade etmiştir (Savaş, 1986:28). Dış kaynakların varlığı, ekonomideki tasarruf ve yetersizliğini ortadan kaldırarak yatırım ve gelir artışının yaşanmasına fırsat sunacaktır (Savaş, 1979:282). Nurkse, tasarruf-yatırım, talep-yatırım ve gelir-verimlilik ilişkilerinde oluşturduğu kısır döngü kuramının sonucunda AGÜ'lerin bu paradokstan kurtulabilmelerinin dış borçlanma ve dış yardımlar ile gerçekleşebileceğini ifade etmiştir.

Piyasaların darlığı, piyasalarda yatırımın sınırlı yapılmasının sebebidir. Piyasanın sınırlarını belirleyen faktör ise üretim düzeyidir. Üretim kapasitesi ile satın alma kapasitesi aynı anlamı taşımaktadır. Kâr düzeyi ise genel olarak üretimde sermayenin kullanım oranına göre belirlenmektedir. Sermayenin sınırlı olarak kullanım oranına göre belirlenmektedir. Sermayenin sınırlı olarak kullanılması piyasanın darlığına sebebiyet verir (Nurkse R. , 1994). Piyasanın sınırlı olması sebebiyle yalnızca tek bir sektörde gerçekleştirilen sanayi yatırımları verimli değildir,

birbirini tamamlayan sanayi yatırımlarının eş zamanlı bir şekilde yapılması gereklidir (Başkaya, 2000). Böylelikle piyasa genişleyerek kısır döngü sonlanacaktır.

Nurkse'a (1966:62-63), göre geri kalmış olmaktan kurtulmak, farklı sanayilere aynı zaman içerisinde yatırımın yapılmasıyla mümkün olabilmektedir. Bunun sonucunda piyasa bir bütün olarak genişleyecek ve ekonomik gelişme canlanacaktır.

1.2.3. Sınırsız Emek Arzı Kuramı

Lewis' in 1954 senesinde yayınlandığı “Sınırsız İşgücü ile Ekonomik Kalkınma” makalesinde, ekonomide birbirinden ve ekonomiden ayrıştırılmış ikili bir yapının varlığından söz etmiştir (Arthur , 1954). Lewis kalkınmayı tanımlarken, ülkenin gelişmişlik seviyesi ile iş gücünün sektörel dağılımı arasında yakın ilişkinin olduğunu ifade etmiştir. Ekonomideki gelişme seviyesi arttıkça, işgücü tarımdan sanayi sektörüne doğru kayacaktır. İkili yapı kuramına göre, ekonomide dinamik büyüme gösteren sanayi sektörü, ihtiyaç duyduğu işgücünü tarımsal sektörden sağlayabilmektedir (Arthur , 1954).

Lewis'e göre ekonomide “geleneksel” ve “kapitalist” olmak üzere iki kısım mevcuttur. Geleneksel kesim sermaye birikiminin olmadığı, kapitalist kesim ise sermaye birikiminin olduğu kesimdir. Geleneksel kesim olan ücretlerin çok düşük olduğu ve emeğin marjinal verimliliğinin sıfır olduğu kesimden emek gücü kapitalist kesime transfer edilmeye başlar. İlk zamanlarda geleneksel kesime göre kapitalist kesimdeki ücretler daha yüksektir. Kapalı ekonomide emek fazlası sonlanıncaya kadar kapitalist kesimdeki gelişme devam etmektedir. Emek fazlası bitmiş olan bir ülkenin dışa açılması halinde kapitalist kesim ya bu ülkelere sermayelerini ihraç edecek ya da göçleri teşvik edeceklerdir (Lewis W. , 1994).

Sınırsız emek arzı kuramında, istihdam artışının olması için sermayenin arttırılması gerekmektedir. Elde edilen üretimin ücret ve kar ilişkisindeki dağılımı sermaye birikimini oluşturur. Zamanla kâr payının artması için, emeğin marjinal verimliliğinin artması ve ücret hadlerinin yükselmemesi şartlarının beraber gerçekleşmesi gerekmektedir (Savaş, 1986:265). Bu şartların sağlanması ile birlikte kâr payı artmış olacak ve tarımdan sanayi sektörüne işçi transferi olmaya devam edecektir.

Az gelişmiş ülkeler bakımından tipik sayılan Lewis' in sınırsız emek arzıyla kalkınma modelinin dinamikleri, II. Dünya Savaşı'nı takip eden hızlı kalkınmada

büyük oranda Güney’den gelen kitlesel göçle birlikte, pek çok Kuzey ekonomilerinde geçerliliğini sürdürmüştür.

1.2.4. Dengesiz Gelişme Modeli

1.2.4.1. Hirschman Dengesiz Gelişme Teorisi

Dengesiz kalkınma teorisinin en önemli kurucularından sayılan Hirschman’ın teorisi, sektörler arası ilişkiler ve sektörlerin durumuna dayanmaktadır. Öncelikle teori dengeli kalkınma teorisine olan benzerliği dikkat çekse de Hirschman’ın dengesiz kalkınma teorisi, iktisadi karar birimlerinin faaliyete geçmesi için sıkıntılar ortaya çıkarmayı amaç edinmekte, ortaya çıkan bu sıkıntıların oluşturduğu baskı iktisadi karar birimlerini harekete geçirebilmek amacıyla uyarı verecek, üretim kaynaklarını miktar olarak arttırmaya yönelik bir dürtüdür (Kazgan, 2002).

Dengeli kalkınma teorileri, sektörlerin aralarında bir bağın olması, bu sektörlerin kendi aralarındaki ilişkilerde noksan ya da fazla bir kapasitenin ortaya çıkmamasının gerekliliğine inanır. Herhangi bir dengesizlik durumunun yaşanması halinde kalkınma hızı düşecek ve kaynakta israfa yol açacaktır. Hirschman’ın savunduğu dengesiz kalkınma teorisinde ise, sektörlerin aralarındaki ilişkilerde fazla ya da eksik bir kapasitenin varlığı bu teorisinin esasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda A sektörünün ortaya çıkardığı fazla kapasite, B sektörünün oluşmasına veya gelişmesine imkân sağlar (Manisalı E. , 1982).

1.2.4.2. Paul Streenten’in Dengesiz Kalkınma Teorisi

Paul Streenten de dengesiz kalkınma teorisyenlerindendir. Paul Streenten’e göre “kalkınma, statükonun değiştirilmesini ifade ederken” denge, statükonun devamlılığını sağlayan bir durumdur. Streenten’e göre dengesizlik kalkınmaya engel oluşturmaz, bunun tersine kalkınmayı teşvik eden bir etken olabilir. Denge üzerinde ısrarcı olmak durgunluğa engel olamamakla beraber ekonomide dar boğazlara sebebiyet verebilir. Dar boğazlar ise bazı üretimi geciktirirken beraberinde birbirini tamamlamakta olan faaliyetleri geriletir ve yavaşlatır. Streenten’in bu teorisinde üretici olarak bir ağırlığı olmayan kamu kesimi mevcutken piyasaların yönlendirici rolü vardır. Buradan hareketle, yeni yatırımlara piyasaların yol gösterici rolünün altında başlanması gereklidir. Streenten’e göre, dengeli kalkınmanın gerektiği planlama ve piyasaları kontrol altına alma çalışmaları, ekonomiyi belli bir kalıba girdirerek ihtimal olan denge dışı gelişmelerin önüne geçmektedir (Adaçay, 2012).

1.2.5. Rostow'un Gelişme Aşamaları Kuramı

Yeni iktisat tarihi ekolünün öncülerinden olan ABD'li Walt Whitman Rostow, iktisadi gelişmeyle ilgili düşüncelerini, ilk olarak 1958 yılında öne sürmüştü ve daha sonra ise 1960 yılında "The Stages Of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto (Ekonomik Gelişmenin Safhaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto) adlı kitabında yayınlanmıştır. Rostow pratik ve mantıksal anlamda kalkınma aşamalarını tanımlama ve buna göre toplumları sınıflara ayırmanın mümkün olabildiğini ifade etmektedir. Bu aşamalara şu şekilde yer verilmiştir:

Geleneksel Toplum: Bu aşamada olan ülkelerde tarım sektörünün ağırlığı fazladır. İlkel bir üretim tekniği mevcuttur. Hava durumları tarım sektörünü etkilemekte olduğundan üretimde dalgalanmalar gözlenmekte ve bu durum ekonominin tamamını etkilemektedir. Toplumda hukuki, siyasi ve ekonomik kurumlar gelişmemiştir. Hem politik hem de ekonomik açıdan hâkim olan güçleri büyük toprak sahipleri oluşturur. Tarım sektörünü çalışan nüfusun %75 'i veya daha fazlası oluşturmaktadır (Acar, 2002).

Kalkışa Hazırlık Aşamasındaki Toplum: Bu geçiş döneminde; tarım ve sanayinin verimliliği artmış, ulaşım ve haberleşme şartları iyileşmiş, şehirdeki nüfus artmış, eğitim belirli bir düzeye ulaşmış, aydın sınıf ortaya çıkmış, sermaye birikimi artmış, doğal kaynaklar değerlendirilmiş ve siyasal iktidarın gücü önemli hale gelmeye başlamıştır (Han ve Kaya, 2006).

Kalkış Aşamasındaki Toplum (Take-off): Bu aşamadaki toplumda; yeni teknolojilerin uygulanması, tarımın ileri teknolojilerle yapılması, politik ve sosyal açıdan yeni bir kesim ve girişimci sınıfının doğması önemlilik arz etmektedir. Rostow'a göre kalkışın gerçekleşebilmesi için üç ana şartın yerine getirilmesi gereklidir:

- 1) Net yatırım ve tasarrufların milli gelir içerisindeki oranının %5 ten %10 yükselmesi
- 2) Artan gelişme hızını gösteren ve ekonominin bütününün gelişmesine imkân sağlayan bir veya daha çok imalat kolunun olması
- 3) Modern toplumdaki genişlemeyi teşvik eden ve buna uyum sağlayan yeni politik ve sosyal kadronun ortaya çıkması.

Olgunluk Aşaması: Bu aşamada toplumun her kesiminde teknolojinin modern şekilde kullanılmaya başlandığı, tarım sektöründe çalışan nüfusun %40 lardan %20'lere

düştüğü, dış ticaretin geliştiği, ihracatta ağırlığın sanayi mallarında olduğu özellikler bu aşamayı tanımlamaktadır. Olgunluk döneminde; beyaz yakalıların oranında görülen artma, şehirdeki nüfusun fazlalaşması, girişimcilikten yöneticiliğe doğru endüstriyel liderlikteki geçişler gibi toplumun yapısal değişimlerinin endüstriyel değişimlere uyum sağlaması önemli faktörlerdir (Rostow, 1966).

1.2.5.1. Kitle Tüketimi Aşaması

Bu aşamadaki toplumda hizmet sektörü ve dayanıklı tüketim malları üretebilen sektörler gelişmiştir. Çeşitli elektrikli aletler, bisiklet, otomobil üretimi ve tüketiminde artışlar yaşanmıştır. Bu toplumda sosyal refah ve güvenlik ön planda yer almaktadır. Toplum, arzdan daha çok talep ve refaha önem vermeye başlamıştır. Refah devleti, dış politika ve askeri alanda üstün olma ve dayanıklı tüketim mallarını üretme gibi üç hedef doğrultusunda ülkeler kendi olanakları ve seçimlerine göre denge oluşturmaya çalışırlar. Vasıflı işgücü oranının arttığı bu dönemde tarımsal işgücü nüfusu azalır ve kentteki nüfusta artışlar gözlemlenir (Rostow, 1966).

1.3. İNSAN ODAKLI YAKLAŞIM

1970’li yıllarda yaşanan petrol krizi ve sonrasında 1982 yılında yaşanmış olan borç kriziyle birlikte II. Dünya Savaşı’ndan sonra kalkınma iktisadı başlığı altında yer alan yeni anlayışa karşı duyulan ilgi azalmıştır. Bununla beraber, son 30 yıl içerisinde daha çok fark edilmeye başlanan, azgelişmişlik probleminin devam ettiği ve dünya üzerinde yoksul bir yaşam sürdüren, dezavantajlı insanların yaşadığı ülkelerin var olduğu bir sistemde yeni bir kalkınma yaklaşımının geliştirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Böylelikle kalkınma kavramına insan da katmanın gerekli olduğunun farkına varılmıştır. İnsanın yaşam kalitesinin göz önünde bulundurulduğu, bunun adaletli ve insan haklarını korumakla uyumlu bir biçimde arttırılması şeklinde kalkınma kavramı düşünülmüştür.

Kalkınma, daha iyi bir yaşamın elde edilmesiyle ilgili olduğu sürece, analizinin odak noktası, insanların yaşadığı yaşamın doğasını içermelidir. Bu elbette, yaşamın kendisinin uzunluğunu ve bu nedenle yaşam beklentisi verilerinin yaşam standardı ile doğrudan bir ilgisi olduğunu gösterir ve bununla beraber kalkınma kavramı insanların yaşadığı hayatın doğasında her dönemi yaşamayı başarmak ayrı bir önem arz etmektedir (Sen A. , The Concept of Development, 1988).

Kalkınma özgürlüğü engelleyen başlıca kaynaklar olan; tiranlık, ekonomik olanakların zayıflığı, sistematik sosyal yoksunluk-baskı gibi unsurların ortadan kaldırılmasını gerektirmektedir. A. Sen'e göre özgürlüklerin iki yolu vardır. Birincisi, kalkınmanın analizinde temel yapı taşı olarak bireylerin özgürlüklerini ele almaktadır. İkinci olarak kalkınmayı, insanların zevk aldıkları gerçek özgürlükleri genişletme sürecini görme girişimi olarak ifade etmektedir. Burada kalkınmanın temel amacı ve aracı özgürlüğün genişletilmesidir. Özgürlüğün gelişmesinde “kurucu rolü” ve “araçsal rolü” olmak üzere iki rolü vardır. Kurucu rolü; insan hayatının zenginleşmesinde maddi özgürlüğün önemiyle ilgilidir. Maddi özgürlükler; açlık, hastalık, erken ölüm gibi olumsuzluklardan kaçınabilme ve bunun yanında okuma-yazma, matematiksel bilgi sahibi olma siyasi katılım sağlama vb. ilişkili özgürlükleri kapsar (Sen A. , 2014)

Özgürlüğün “araçsal rolü” ise farklı türdeki hakların, fırsatların ve yetkilerin, insan özgürlüğünün genişlemesine yol açarak kalkınmayı desteklemektedir. Kurucu bağlantıdan farklı olarak araçsal bağlantı da özgürlüğün etkililiğini farklı türdeki özgürlüklerin birbirleriyle etkileşim içerisinde olması ve bir özgürlüğün diğer türdeki özgürlüklerin ilerlemesine büyük oranda yardımcı olması gerçekliğine bağlamaktadır. Araçsal özgürlükler ise; siyasi özgürlükler, sosyal, ekonomik özgürlükler, koruyucu güvenlik ve şeffaflık garantileridir. Bu araçsal özgürlükler, insanların kapasitelerini doğrudan arttırarak birbirlerini tamamlar ve güçlendirebilirler. Bu karşılıklı bağlantılar, kalkınma politikaları değerlendirilirken göz önünde bulundurulması önemlidir. (Sen A. , 2014).

Öncelikle Amartya Sen'in yapmış olduğu 1980'li yılların ortalarında bahsedilen konuda yapılmaya başlanılmış olan çalışmalar mevcuttur. Bunların sonucuna ise 1990 senesinde düzenlenen Birleşmiş Milletler Gelişim Programı'nda yayımlanmasında Mahbub ul Haq'ın öncülük ettiği İnsani Gelişim Raporu'nda ilk olarak yer verilmiştir.

İnsani Gelişim Raporu, düzenli bir şekilde daha sonraki senelerde de yayımlanmıştır. Bu bağlamda kalkınmada öncelikli amaç insanlara yarar sağlamak ve gelirin bütünsel olarak insan yaşamının karşılığı olmadığı ifade edilmiştir. Yeni yaklaşımla birlikte insan refahı, insan sermayesi formülasyon ekonomik büyüme veya insanın temel ihtiyaçlarındaki klasik yaklaşımlardan farklı olduğu öne sürülmektedir.

Burada ise yeni yaklaşım gelir, insani gelişmede ihtiyaç duyulan ancak yeterli olmayan bir girdi şeklinde görmesiyle sağlamaktadır. Bu çerçevede insanlar, kalkınmada bir araç değil sonuçtur; kalkınma sürecinde bireyler pasif kazanç sağlayan değil kalkınmada aktif katılımcı olarak yer alırlar (UNDP, 1990). Esas anlamda asıl zenginliğin kendi insanları olduğunun farkına varmadıkça toplumlar, maddi olarak refahı sağlama takıntısı, insanların refah seviyesini arttırma (insanların yaşamlarını zengin hale getirme) amacını mutlak bir şekilde bastıracaktır (ul Haq, 1995). Bu anlamda insanı merkeze alan kalkınma yaklaşımıyla birlikte bundan sonra toplumların asıl zenginlikleri kendi insanı şeklinde görülmektedir. Nitekim bu yaklaşımdan hareketle, İnsani Gelişme Endeksi (İGE) geliştirilmiş olup, 1990 yılı itibarıyla her yıl düzenli olarak Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanmaya başlanmıştır.

1.4. BM Binyıl Kalkınma Zirvesi

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili BM’lerin üye ülkelere çeşitli hedefler belirlemesi 2000 yılında New York’ta gerçekleştirilen Binyıl Zirvesi’ne kadar gitmektedir. Milenyum Zirvesi, Binyıl Kalkınma Hedeflerinin açıklanmasının başlangıcını oluşturur. Az gelişmişlik konusunda yapılan çalışmalar, yoksulluk düzeyinin düşürülmesinden kalkınmanın sağlanabilmesi için küresel ortaklığın kurulmasına kadar geçen süreçte belirlenmiş olan amaçlar doğrultusunda “Binyıl Kalkınma Hedefleri” adı altında birleştirilmiştir. Aynı zamanda bu dönem “piyasanın eşitsizliklerine” karşı denetleme görevini üstlenmek üzere devletin “geri çağrıldığı” bir sürece işaret eder (Önder, 2020).

Binyıl Kalkınma Hedefleri, 2000 yılının Eylül ayında New York’ta BM tarafından düzenlenen Binyıl Zirvesi’nde onaylanan bildiride sıralanmış olan kalkınma hedefleri olarak ifade edilir. Sözü edilen kalkınma hedeflerine bakıldığında, 2015 yılına kadar az gelişmiş ülkelerdeki yaşanan açlık ve yoksullukların yarıya kadar bir oranda azaltılmasını amaçlanmıştır. Bu amaçlar sekiz ana başlık halinde değerlendirilmiştir:

- Binyıl Kalkınma Hedefi 1: Aşırı Yoksulluğu ve Açlığı Ortadan Kaldırmak
- Binyıl Kalkınma Hedefi 2: Herkes için Evrensel İlköğretim Sağlamak
- Binyıl Kalkınma Hedefi 3: Cinsiyet Eşitliğini Teşvik Etmek ve Kadınların Güçlendirilmesini Sağlamak
- Binyıl Kalkınma Hedefi 4: Çocuk Ölümlerini Azaltmak

- Binyıl Kalkınma Hedefi 5: Anne Sağlığını İyileştirmek
- Binyıl Kalkınma Hedefi 6: HIV/AIDS, Sıtma ve Diğer Hastalıklarla Mücadele
- Binyıl Kalkınma Hedefi 7: Çevresel Sürdürülebilirliğin Sağlanması
- Binyıl Kalkınma Hedefi 8: Küresel Ortaklık

Binyıl Kalkınma Zirvesi'nde ifade edilen sekiz genel hedef için 18 amaç ve 48 gösterge belirlenmiştir (Çemrek ve Bayraç, 2013). Belirtilen sekiz hedeften üç tanesi doğrudan sağlık konusu ile ilgilidir. Bunun yanında sürdürülebilir çevre, yoksulluğun ortadan kaldırılması, eğitimin kolaylaştırılması, kalkınma için iş birliğinin yapılması toplumsal eşitliğin sağlanması gibi hedefler de yer almaktadır. Sağlık konusunda ortaya konulan hedeflere baktığımızda; HIV/AIDS, sıtma gibi salgın hastalıklarla mücadele etme, anne sağlığının iyi hale getirilmesi, çocukların ölüm oranlarının azaltılması gibi hedefler yer almaktadır. BM tarafından büyük bir çoğunluğun katılımının sağlanarak oybirliği ile belirlenmiş olan sekiz ana hedefin üçünün sağlık konusunda düzenlenmiş olması sürdürülebilir kalkınma yolunda sağlığın öneminin büyüklüğünü ifade eden önemli bir unsurdur (Kıymaz, 2016).

Binyıl ya da diğer bir ifade ile Milenyum Kalkınma Hedeflerinin süresi 2015 yılı itibarıyla tamamlanmış oldu.

Şekil 1. Binyıl Kalkınma Hedefleri

Kaynak: BM, 2015

1.4.1. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

1992 Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansının (UNCED) 20. Yıldönümü olan 2012 yılında Rio de Janeiro’da Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı toplanmıştır. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı diğer adı Rio + 20 Konferansı’dır. Rio + 20 Konferansı’nda “İstedığımız Gelecek” adlı bildirge yayımlanmıştır. Bu bildirgede; 2015 yılından sonra Binyıl Kalkınma Hedeflerinin yerine geçebilecek belirli bir sayıda ülkelerin temsilcilerinin oluşturduğu çalışma ortamında Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin (SDG) belirli hale getirilmesine ilişkin BM Çevre Programının (UNEP) etkinliğinin artırılması ülkelerin sosyal refah seviyeleri değerlendirmeye tabi tutulurken Gayri Safi Yurtiçi Hasıladan (GSYH) daha ileri doğal kaynaklarının da göz önünde bulundurulması, hükümetlerin aralarındaki ilişkiye dair yeni bir dönemin başlatılması gibi ifadeler yer verilmiştir.

2015 yılının Eylül ayı sonuna gelindiğinde yapılan 3 yıllık çalışma Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi ile sonuçlanmıştır. Bu zirvede, BM’ye üye olan ülkeler 17 tane Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi’ni (SDG) kabul etmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine genel olarak baktığımızda; 2030 yılına kadar yoksulluğa son vermek, adaletsizlik ve eşitsizlikle mücadele etmek, oluşan iklim değişikliklerini en aza indirmek gibi amaçlar belirlenmiştir. Diğer taraftan alt hedeflere

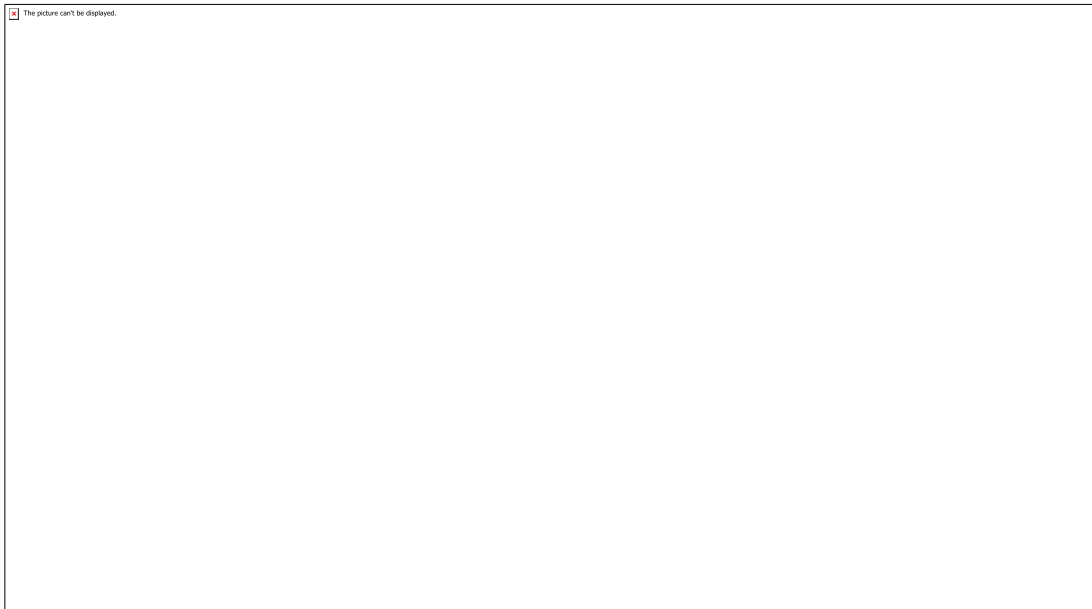
baktığımızda tarımsal üretim-gıdanın güvenli hale getirilmesi kavramlarına kadar çok sayıda hedefin belirlendiği görülmektedir (Önder, 2020).

2015 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde belirlenen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları 2030 yılının sonuna kadar uygulanma süresi belirlendiğinden 2020-2030 arası dönem ‘Eylem On yılı’ olarak ifade edilmektedir. Yapılmış olan bu zirve ile birlikte Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedeflerinin kapsamını genişletmiş ve 2030 yılına kadar uygulanmak üzere yeni hedefler belirlemiştir.

BM tarafından belirlenen 17 SKA ile kalkınma konusundaki yeniliklerin uluslararası çerçevede kabul görmesi amaç edinilmiştir. Yenilenmiş kalkınma konusundaki anlayışın aşağıda yer alan özelliklere sahip olması beklenmektedir. (Eşkinat, 2016):

- Toplumun tüm kesimini içine alacak şekilde geniş nitelikte olması
- Kalkınma anlayışında sürdürülebilirliği etkin kılmak
- Ekonomik döngüde istihdamın ön planda tutulması
- Katılımın sağlanarak yönetimin iyileştirilmesi
- İnsan, kalkınma hakları ve yeteneklerine göre sorumluluk edinme bilinci baskın olması,
- Küresel boyutta iş birliğinde eşitliğin sağlanması

Şekil 2. BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Kaynak: UNDP web sitesi

Şekil 2’de BM’nin 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi gösterilmektedir. Burada gösterilen 17 hedeften üç numaralı hedef sağlıklı toplum ve refah (esenlik-iyi

oluş) olgusuna değinmekte olup sağlık ve kaliteli yaşam adıyla yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmede sosyal/kültürel bir unsur olarak “sağlık” önemli bir yere sahiptir. Sağlık konusunda birçok tanım yapılsa da en çok kabul gören Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından yapılmış olan tanımlamadır. DSÖ’ye göre sağlık; yalnızca hastalığın ve sakatlığın olmaması değil, bireylerin sosyal, ruhsal ve fiziksel açıdan tam iyi olma halleri şeklinde tanımlanmaktadır (WHO, Basic Documents, 1994). Sağlık bireylerin, grupların ve toplumların psikolojik, fizyolojik ve sosyal yönlerini de içine almaktadır.

Sağlığın tanımlanmasında yer alan iyilik hali kavramı; iyi oluş, öznel iyi oluş, yaşam doyumu, psikolojik iyi oluş, yaşam kalitesi gibi tek bir ögeyle açıklanamayacak olmakla beraber, büyük çoğunlukla bu kavramları kapsadığı ifade edilebilir. Bu kavramlar kişilerin olumlu işlevselliği ve iyi oluşunu etkileyen şartlarla ilgilidir. Söz gelimi “Esenlik” teriminin en yaygın kullanımı sağlıkla ilgilidir. Bir bireyin esenliği, onun için “iyi” olan şeyi ifade eder. Bu nedenle sağlık, esenliğin bir bileşenidir. Fakat esenlik için sağlık tek başına yeter koşul değildir.

Literatürde iyi oluş üzerine iki farklı temel bakış açısı yer almaktadır. Bunlar ise, haz (hedonic) ve psikolojik işlevsellik (eudaimonic) kavramlarından oluşur (Keyes, Shmotkin, ve Ryff, 2022). İyi oluş hali, hazcı bakış açısına göre mutluluk ve doyum olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısının kavramsallaştırılmasında temel esas, bireyin kendince belirlemiş olduğu değer ve standartlara göre ise iyi oluş, bireyin kendini gerçekleştirme ve fonksiyonlarını tam olarak kullanması olarak tanımlanmaktadır (Waterman, 1993). İnsanın yaşamını haz-acı boyutları üzerinde yorumlayan hazcı psikoloji pek çok araştırmada iyi oluşu, “öznel iyi olma” şeklinde değerlendirmektedir (Diener, Suh, ve Oishi, 1997). Öznel iyi oluş, kişinin yaşamıyla ilgili bilişsel değerlendirmesi sonucu olumsuz duygulanımların olmaması ve olumlu duygulanımların var olması olarak ifade edilmektedir (Diener, 1984).

Psikolojik işlevsellik (eudaimonic) kavramına açıklık getiren Ryff, gelişim ve kişilik kuramcılarının pozitif psikolojik sağlığa yönelik kuramsal açıklamalarını temel aldığı “Psikolojik İyi Oluş” modelini oluşturmuştur. Bu model altı boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar bireyin kendisini pozitif algılamasını, diğer insanlarla ilişkilerinde sıcak güvenli bir iletişim kurmasını, bağımsız ve özer hareket edebilmesini, kapasitesinin farkında olması ve bu kapasiteyi geliştirmeye çalışmasını,

bireysel ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılayacak bir biçimde çevreyi şekillendirmesini, yaşam amacına ve anlamına sahip olmasını, sınırlılıklarının olduğunun farkına varsa da kendisinden memnun olmasını ifade etmektedir (Keyes, Shotkin ve Ryff, 2002).

Öznel iyi oluş, akıl sağlığı veya psikolojik sağlıkla eş anlama sahip değildir. Takıntılı bir kişi mutlu ve yaşamından doyum alabilir fakat bu kişinin akıl sağlığı iyidir denilmez. Duygularından haberi olmayan bir kişi ise mutlu olduğunu söyleyebilir fakat bu kişinin de psikolojik sağlığının tam olarak iyi olduğu söylenmez. Bu bağlamda öznel iyi oluş; psikolojik sağlık açısından yeterli bir şart değildir (Diener, Suh ve Oishi, 1997).

Öznel iyi oluşu yüksek olan bireylerin, bağışıklık sistemleri daha güçlü olma ve kardiyovasküler sağlığa (kalp krizi ve arter tıkanıklığının daha az görülmesi) sahip olma, alkol ve uyuşturucuya bağlı hayat tarzının daha az görülmesi, güneş kremi, emniyet kemeri gibi sağlıklı davranışlar gösterme eğilimi içerisindedirler (Diener ve Biswas-Diener, 2008).

1.5. İktisadi Kalkınmanın Belirleyicileri

Kalkınmanın sağlanabilmesi konusunda devletin rolü tarihsel olarak önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Yaklaşık olarak yetmiş yılı bulan bu tartışmalarda üç ana dönemden bahsedilebilir. İlk olarak 1950-1970 arası dönemde kalkınmanın devlet müdahalesi ile sağlanacağı, diğer 1980 sonrası dönemde kalkınmanın serbest piyasa işleyişi ile gerçekleşeceği, son olarak neoliberal politikaların ortaya çıkardığı yıkıma çözüm amacıyla 1990'lı yıllarda geri çağırılan 2000'lerde daha çok dile getirilen devletin piyasanın yarattığı olumsuzluklara çözüm üretmesi ve piyasayı yönlendirmesi gerektiğidir (Fine, 2008).

Kalkınmanın sorgulanmadığı bu yaklaşımlarda, ulaşılmak istenen bir amaç olarak kalkınmanın kim tarafından hangi stratejilerle sağlanacağı tartışma konularının temelini oluşturur. Kalkınmada bir aktör olarak devletin mi piyasanın mı etkin olacağı, kalkınmanın eğitime önem verilerek mi teknolojiye ağırlık verilerek mi sağlanacağı sorularının yer aldığı bir döngü söz konusudur (Ercan, 2003). Bir diğer ifadeyle kalkınmanın belirleyicilerinin ne olduğuna yönelik sorular artmaya başlamıştır.

Kalkınmanın belirleyicileri noktasında araştırmacılar, iktisadi kalkınma sürecinde bir diğer önemli faktör olan eğitime özel önem atfetmişlerdir. Eğitim ve iktisadi kalkınma II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde sömürge olmaktan kurtulup

bağımsızlığını yeni kazanmış olan toplumlara örnek olarak batı toplumları gösterilerek kalkınmada eğitimin büyük bir rol aldığı ileri sürülmüştür. Bu dönemdeki temel yaklaşımlara bakıldığında modernleşme yolunda ilerlemekte olan toplumlarda modern değerlerin, ihtiyaç duydukları nitelikli iş gücünün eğitimle sağlanacağı görüşü hakimdir. Kalkınmanın hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için modernleşmiş ülkelerdeki yaşam tarzı ve düşünce biçimlerinin, işgücü beceri ve alışkanlıklarının, teknolojinin kalkınma yolundaki toplumlara aktarılmasının gerekli olduğu düşüncesi hakimdir. Bu düşüncenin gerçekleştirilmesinin en hızlı yolu eğitimin sağlanmasıdır (Buyruk, 2016).

Kalkınma ve eğitim ilişkisine yönelik birçok yaklaşımdan bahsedilebilir. Ekonomik kalkınma sürecinde eğitimin rolünü ön plana çıkaran ve kalkınma politikalarını yönlendiren iki ana yaklaşımdan öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımlara bakıldığında; birincisi 1960 yıllarında gündemde olan ve birçok yenilenmelerle varlığını günümüze kadar sürdüren insan sermayesi kuramı, ikincisi ise özellikle 1990 yıllarında popülerliği artan ve birleşmiş milletlerin politikalarına yol gösteren Sen'in (2004) öncülüğünde çıkarılan Yapılabilirlik Teorisi'dir.

Yapılabilirlik yaklaşımı çerçevesinde kalkınma olgusunun genel hatlarını BM İGE'de görmek mümkündür. Neoliberal politikaların sebep olduğu olumsuzlukların eleştirilmesi; eğitim, sağlık ve kamusal hizmetlerin koşullarında iyileştirmelerle birlikte yoksulluğun düşürülmesine dair tartışmaları arttırmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde Birleşmiş Milletler (UN) örgütlenmesinde yapılan çalışmalarda "İnsani Gelişim Endeksi" kalkınma göstergesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni dönemde temel amaç olarak açlık ve yoksulluğun azaltılması yer almakla birlikte evrensel ilköğretimin sağlanması da kalkınmanın hedefleri içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla kalkınmışlık göstergesi olarak eğitilmiş olmak yer alırken, kalkınmanın sağlanabilmesinde de eğitime önemli görevler verilmiştir.

Sağlık kalkınmanın belirleyici olarak nerede yer alıyor 1 paragraf ile açıklayalım. Buraya kadar anılan belirleyiciler ile mutluluk nasıl bir etkileşim içinde bir paragrafta da bunu verelim.

1.5.1. Kalkınmanın Ölçülmesinde Kullanılan Göstergeler

Kalkınma kavramı literatürde birçok değişikliğe uğramış olup günümüzde ise yeni anlamlar yüklenerek ölçülmesinde de yeni stratejiler oluşturulmuştur. Bu duruma

bağlı olarak kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan göstergeler de zaman içinde değişmiştir. İlk zamanlarda gelir kavramı üzerinden az gelişmiş ve gelişmiş ayrımı yapılabilirken eğitim ve sağlığın da gelişmişlik düzeyini gösteren faktörler olduğu İnsani Kalkınma Yaklaşımı ile birlikte ortaya çıkmıştır. Kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan göstergeler arasında genel olarak; kişi başı gelir düzeyi, gelir dağılımı, eğitim ve sağlık, nüfus, İnsani Gelişme Endeksi ve kurumsal ölçütler kullanılmaktadır.

1.5.1.1. Kişi Başı Gelir Düzeyi

Kişi başına GSMH değeri, gelişmiş veya az gelişmiş ülkelerin ayrımını yapmak açısından tarihsel olarak önemli bir gösterge olmuştur. Kişi başına GSMH, sosyal göstergeler ile sıkı bir ilişki içerisinde olup, kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli olan bir unsurdur (Hicks ve Streeten, 1979). Ancak ekonomik kalkınmışlığın değerlendirilmesinde tek başına yeterli gelmemektedir. Mc Gilivray'a (2007) göre ekonomik kalkınma çok boyutlu bir kavramı ifade etmektedir ve kişi başı GSMH, ekonomik kalkınmanın yalnızca bir boyutunu oluşturmaktadır. Ekonomik kalkınmanın çok boyutlu bir kavram olması, eğitim, sağlık, gelir, tüketim, sosyal ilişkiler, politika, çevresel şartlar gibi birçok koşulun aynı zamanda düşünülmesini gerektirir.

Kişi başına düşen gelir matematiksel bir kavram olup ortalama değeri ifade etmektedir. Gelir dağılımının ne şekilde yapıldığına dair herhangi bir bilgi içermemektedir. Özellikle de gelişmekte olan ülkeler için gelir dağılımında adaletsizlik yaşıyorsa bu değer güvenilirliği azalmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik kalkınma gelir odaklı ölçüldüğünde nispi fiyat farklılıklarından dolayı, ülkelerin olduğundan daha az veya fazla GSMH değerleri ortaya çıkmaktadır (McGilivray, 2007). Gelir odaklı yaklaşımın iktisadi kalkınmayı ölçmede yetersiz kalmasına ilişkin bir diğer önemli eleştiri Nordhaus ve Tobin (1972) tarafından getirilmiştir. GSMH düzeyi için Nordhaus ve Tobin (1972) birtakım çalışmalar yaparak Ekonomik Refah Ölçüsü (MEW) geliştirmişlerdir. MEW, GSYH'nın Boş Zamanın Tahmini Değeri ile Ücretsiz Çalışılan İşin Tahmini değerinin toplamlarından Çevresel Zararın Tahmini Değerinin düşülmesiyle oluşan sonuçtur.

1.5.1.2. Gelir Dağılımı

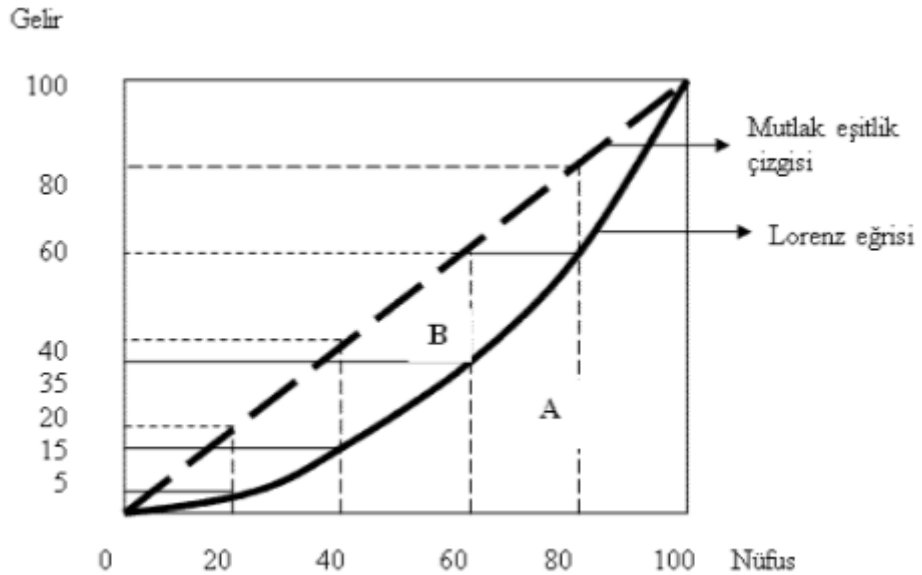
Gelir dağılımı, bir ekonomide bir yıl içinde ortaya çıkan gelirin, kişiler ya da üretim faktörlerince ne şekilde paylaşıldığını ifade etmektedir. Gelir dağılımında

adaletsizliklerin olduğu ülkelerde, toplumsal kargaşaların sosyal memnuniyetsizliklerin yaşandığı, politik risklerin çoğaldığı ve bunların da ekonomik açıdan kalkınmayı negatif etkilediği gözlemlenmektedir.

Gelir dağılımının gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkenin ilgi odağı olmasının birden fazla sebebi vardır. Genel anlamda, yoksulluğun ortaya çıkmasına sebebiyet veren temel faktörlerden biri gelir dağılımındaki adaletsizliklerdir. Eğitim, toprak mülkiyeti, ortalama gelir gibi büyüklüklerdeki eşitsizliklerin artması daha yüksek seviyede göreceli ve mutlak yoksulluğa neden olmaktadır (McKay, 2002). Buradan hareketle, gelir dağılımındaki adaletsizlik ve yoksulluk birbirlerini etkileyen kavramlar olup aralarında çok sıkı bir değiş-tokuş (trade-off) ilişkisi vardır. Bu anlamda gelir dağılımındaki adaleti sağlayarak yoksulluğu önlemek kalkınmanın en önemli hedeflerinden biri olmaktadır (Levin ve Bigsten, 2000). Bir ülkenin gelir dağılımındaki adaletsizliğini ölçmek diğer ülkelerle karşılaştırılması amacıyla kişisel gelir dağılımından oluşan Lorenz Eğrisi ve Gini Katsayısı kullanılır.

Lorenz Eğrisi, Max. O. Lorenz tarafından gelir dağılımındaki eşitsizliği göstermek amacıyla geliştirilen, gelir dağılımındaki eşitsizliğin grafiksel olarak temsil edilmesidir (Ayyıldız, 2017)

Şekil 3. Lorenz Eğrisi

Lorenz Eğrisinde yatay eksen nüfus, dikey eksen gelir yer almaktadır. Şekilde 45 derecelik açıyla ayrılmış olan mutlak eşitlik çizgisi ile mutlak eşitlik çizgisinin altında kalan yay görülmektedir. Mutlak eşitlik çizgisi üzerinde yer alan tüm

noktalarda gelirin dağılımı eşittir. Lorenz Eğrisi ise, mutlak eşitlik çizgisinden sapmalar göstermektedir. Lorenz eğrisi mutlak eşitlik çizgisinden uzaklaştıkça gelir dağılımında eşitsizlik artmaktadır. Mutlak eşitlik çizgisi ile Lorenz Eğrisi arasında kalan alandan hareketle gelirin nasıl bir şekilde dağıldığını hesaplamak mümkündür. Bu yaklaşımın özünü Gini katsayısı oluşturmaktadır. Gini katsayısı, mutlak eşitlik çizgisi ve Lorenz eğrisi arasında kalan alanın, mutlak eşitlik çizgisi altında kalan toplam alana bölümü olarak hesaplanmaktadır.

Gini Katsayısı: $B/A+B$ şeklindedir.

Gini katsayısı sonucu elde edilen değerle gelir dağılımı yorumlamaktadır. Bu değer “1” olması gelir dağılımındaki adaletsizliğin tam olduğunu, “0” olması ise gelir dağılımının mükemmel derecede eşit olduğunu ifade etmektedir.

1.5.1.3. Eğitim ve Sağlık

Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi, yaşam standartlarının iyileştirilmesinde eğitimin rolü yüksek olmakla birlikte özellikle BM’nin kurulmasından itibaren insani ve sosyal kalkınmada önemli faktörler arasında yer almıştır. II. Dünya Savaş’ından sonra özellikle Amartya Sen’in öncülük ettiği yapabilirlik yaklaşımı ile kalkınmada eğitim ve sağlığın önemine yer verilmiştir. Bireysel ve toplumsal açıdan sağlık, gelecek bakımından kişisel gelişim ve ekonomik güven sağlanmakta ve fiziksel, entelektüel, duygusal gelişim, verimlilik, okulda öğrenme kapasitesi için temeli oluşturur. Başka bir ifade ile sağlıklı bir toplum ile ekonomik kalkınma arasında güçlü bir nedensellik bağı vardır (WHO, World Health Report 2001, 2001). Bununla birlikte son dönemde yapılan çalışmalarda, ekonomik kalkınma ile birlikte doğum oranları ve çocuk ölüm oranlarının azaldığı, yaşam beklentisi ve refahı arttırdığı öne sürülmektedir. Buradan hareketle iyileştirilmiş sağlık yapısının sonucu, yüksek işgücü verimliliğidir (Kahn, Yang, ve Kahn, 2008).

Beşerî sermayeyi oluşturan faktörlerden birisi eğitimidir. Üretimin artırılması bakımından bireylerin eğitimi önemlilik arz etmektedir. Beşerî sermayeye yapılmakta olan eğitim yatırımları toplumun bilinçli olma düzeyini arttıracak ekonomik kalkınmayla birlikte toplumsal kalkınmayı da gerçekleştirecektir. Eğitimle birlikte çağdaş toplumun ortaya çıkması söz konusudur (Acemoğlu, Johnson, ve Robinson, 2004).

Beşerî sermayenin bileşenlerinden olan sağlık, doğrudan ve dolaylı yollarla ekonominin performans düzeyini etkilemektedir. Sağlığın işgücünün verimliliğine etki etmesi doğrudan etkiyi ifade ederken sağlıklı büyüyen bir çocuğun gelecekte sahip olacağı geliri arttırması da dolaylı etki olarak değerlendirilir (Lustig, 2006).

1.5.1.4. Nüfus

Ekonomik kalkınma bakımından kişi başına milli gelir, nüfusun artış hızı, milli gelirdeki artış hızı ile yaşam standardı arasında sıkı bir ilişki vardır. (Feldstein, 2006). Bu nedenle ülkenin ekonomik kaynakları ile ülkenin nüfusunun denge halinde olması gerekir. Bu dengeyi sağlayan nüfusa ise optimal nüfus denir.

Eğer nüfusun artış hızı fazla ise, şehirleşme ve cari harcamaları da arttırmakta ve ekonomik kalkınmaya ayrılmış olan kaynakların azalmasına sebebiyet vermektedir (Tonus, 2013). Bunun yanında, nüfusun yaşlı veya genç nüfustan oluşması, yani nüfusun kompozisyonu da önemlilik ifade etmektedir. Genç nüfus yüksek işe katılım ve tasarruf oranlarına erişim teşvik edebilecekken, yaşlı nüfus, düşük işe katılım ve tasarruf oranına neden olabilir.

Nüfusun yaşlanması işgücü arzında birtakım sorunlara yol açmaktadır. Nüfusun yaşlanmasıyla birlikte ekonomik faaliyetlere dahil olamayan ve işgücüne katılımın sağlanamadığı nüfus ortaya çıkmakta böylelikle işgücü arzının değişmesine neden olmaktadır. Nüfusun yaşlanması ile istihdam yapısı, ücret gelirleri, yaşlı işgücünün verimliliği, tasarruflar, toplam iş gücü arzı, üretim, tüketim, işgücü piyasaları ve istihdam yapısıyla birlikte ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkileyen faktördür

Nüfus ve kalkınma işgücü arzında genç nüfusun varlığı ise üretimde ve tüketimde etkinliği sağlayacak olup ekonomik büyüme katkısı yüksek olacaktır.

1.5.1.5. İnsani Gelişme Endeksi

İlk olarak 1990 yılında Pakistanlı politikacı ve ekonomist Mahbub ul Haq ve çevresiyle birlikte hazırlanmış olan ve o zamandan itibaren istikrarlı şekilde yayınlanan İnsani Gelişme Raporlarının hedefi, insanın merkezinde yer alması gereken ulusal ve uluslararası çerçevede ilerleme ve gelişme planlarının önemliliğini ifade etmektedir. İnsani Gelişme Endeksi (İGE), ekonomik ve sosyokültürel ilerlemeyi bir arada değerlendirerek gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri birlikte değerlendirme imkânı sunmaktadır (Tıraş ve Ağır, 2018). İGE, sağlıklı ve uzun bir yaşam, eğitim,

okullaşma oranı ve refah seviyesini gelirin yanı sıra dikkate alan, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının (UNDP) sahiplendiği, birden çok ulusal ve uluslararası kuruluşça benimsenmiş olan bir ölçümdür. İGE ile bir ülkenin ekonomik yönden zenginliğinin, o ülkenin insanların yaşam standartları üzerindeki etkileri, istatistiki ve sayısal bir biçimde belirtilmektedir (İNGEV, 2016).

Tablo 1. İGE Minimum-Maksimum Gösterge Değerleri

Boyutlar	Göstergeler	Minimum-Maksimum değerler	Pay (%)
Sağlık	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	20-83,4	34
Eğitim	Beklenen Okullaşma Yılı	0-18	34
	Ortalama Okullaşma Yılı	0-13,3	
Gelir	GSMG (Kişi Başı- Satın alma gücü paritesi \$)	100-84,478	32

Kaynak: (UNDP, 2016 İnsani gelişme raporu: herkes için insani gelişme, 2016)

Eğitim, sağlık ve gelir göstergelerini İGE geometrik ortalamaya göre hesaplamakta olup her bir gösterge için farklı minimum ve maksimum değerleri esas olarak hesaplamaktadır. Tablo 1’den anlaşılabacağı üzere, bir insanın doğumundan sonra yaşayacağı beklenen süre minimum 20 yıl, maksimum 83,4 yıldır. Bu değerler gelir için 100-84,478 iken beklenen okullaşma için 0-18 yıl, ortalama okullaşma için 0-13,3 yıldır. Tablodaki göstergelerden ilk ikisi yaşam kalitesi bakımından önemlidir. Bu göstergeler insanların yaşamlarına zenginlikler katmaktadır. Son gösterge olan gelir ise bireylerin başarı kapasitesini doğrudan etkileyen bir unsur olarak tabloda yerini almıştır. İGE’yi oluşturan bu göstergelere bakıldığında ise Sağlık için %34, eğitim için %34 ve son unsur olan gelir içinse %32 olarak endekse katkı yaptıkları görülmektedir (GÜRSES, 2009).

Endekste hesaplamalar 0 ile 1 arasında değerleri kapsamaktadır. 0 değerine yaklaşmak insani gelişmenin düşüklüğünü ifade ederken 1 değerine yaklaşmak insani gelişmenin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ortaya çıkan değerlere göre ülkeler dört ayrı kategori yaratmaktadır (Tıraş ve Ağır, 2018). Ülkeler, (0,800 ve üzeri) çok yüksek insani gelişme (0,700-0,799) yüksek insani gelişme, (0,550-0,699) orta insani gelişme, (0,550 ve altı) düşük insani gelişme şeklinde sınıflara ayrılmaktadır (Tıraş H. H., 2019).

Temelinde insani gelişme olan insanın işlevlerinin “functioning” ve “yapabilirlik (capability)” yeni bir şeyi yapabilme potansiyeline sahip olması şeklinde tanımlanan yapabilirlik yaklaşımı büyük bir ilgi toplanmıştır. Yapabilirlik, farklı yaşam biçimleri farklı işlevlerin birleşimlerini elde edebilme özgürlüğüdür. Sen, temel unsurlar olarak yeterli beslenmek ve sağlıklı olmak gibi işlevlerin oluşturduğunu belirtmektedir. Toplumda birçok kişi tarafından önem verilen değerlere yönelik olan toplumun bir parçası olmak ve saygı gibi diğer işlevler karmaşık olmakla birlikte bireyler bu işlevlere vermiş oldukları önemin derecesi oranında birbirlerinden ayrılmaktadır. Bireylerin davranışları aynı da olsa (yemek yememek), dini sebeplerle oruç tutmakta olan bir insanın yapabilirlik seti, yoksul olmasından dolayı yemek yiyemeyen insanın yapabilirlik setinden farklıdır (Gürses, 2009).

İnsani Gelişme Endeksi’nin ortaya çıkmasının nedenlerine bakıldığında; ulusal gelişimin sadece milli gelirin baz alınarak ölçülmesine engellemek ve daha geniş kapsam içeren sosyoekonomik bir göstergenin ortaya çıkarılması şeklinde görülebilir. Mahbub ul Haq’ın tabiriyle amaç, “milli gelir ölçümünde olduğu gibi insan yaşantısındaki sosyal faktörleri göz önünde bulunduran bir ölçüm” ortaya çıkarmaktadır (UNDP, 1999:23).

İGE’nin insan refahının ölçülmesinde ülkeler karşılaştırılırken kişi başına düşen milli gelirle birlikte sosyal etkenleri de içerisine alan bir ölçüm olması en çok önemlilik arz eden özelliğidir. Böylelikle kalkınma, gelir ve servetin arttırılmasından öte bir anlamı ifade etmektedir. İGE ile kalkınma kavramı sadece gelirin yüksek olmasını ifade etmediği, daha geniş anlamda “insani gelişmenin” belirtilmek istendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, gelir düzeyi düşük ülkelerin eğitim ve sağlık alanında ilerleyebileceği ve insani gelişmeyi gerçekleştirebileceği, bununla birlikte örnek olarak, petrol zengini olan ülkelerin kalkınma yaşanmadan sadece büyümeyi gerçekleştirebileceği anlaşılmaktadır (Todaro ve Smith , 2009). İGE, insan refahının ölçülmesinde literatürde farklı boyutlar ortaya çıkarmaktadır.

İGE’nin ortaya çıkmasından sonraki dönemlerde, gelişmiş ülkeler konusunda bir önerisinin olmaması sebebiyle eleştirilmiştir. Buna göre, bütün gelişmiş ülkeler okur-yazarlık yaşam beklentisi ve gelir düzeyinde yükseklik gösterdiğinde insani gelişmeleri maksimum düzeye yakın bir seviyededir (Kelley, 1991). Buradan hareketle gelişmiş ülkelerin bu fiili tanımlamadan soyutlanıp analize girdirilebilmesi amacıyla

ileri dönemlerde esas değişkenlerde farklılıklar yapılmış, değişken olarak okula kayıt oranları kullanılmış ya da 2010 yılı raporunda yer aldığı gibi beklenen eğitim yılı gibi çeşitli göstergeler kullanılmıştır (UNDP,2010).

1.5.1.6. Kurumsal Ölçütler

Demokrasi ile iktisadi kalkınma arasındaki ilişki II. Dünya Savaşı'ndan sonra gündemde söz konusu olmaya başlamıştır. Sosyal bilimciler açısından 1970'li yıllarda otoriter-modernleşen rejimler tartışma konusunu oluştururken, 1980'li yıllarda demokratik geçiş ve 1990'lı yıllarda ise demokrasinin olası konsolidasyonu tartışma konusunu oluşturur (Pereira, 2017). 2000'li yıllarda ise tartışmanın konusunu demokrasinin kalitesi oluşturmaktadır. Bu dönemde ise demokrasinin etkililiği nispeten yetenekli devletler ve bir grup endüstriyel girişimci ortaya çıkaran, sanayi devriminin gerçekleşmesini sağlayan en iyi örgütlenmenin olduğu ülkelerde görülmüştür (Pereira, 2017).

Demokrasinin bireylere sunmuş olduğu haklar ve özgürlükler ile kurumsal yapılar üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarması sebebiyle büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisinin önemine değinilmiştir. Bir ülkenin ekonomisinde büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında büyük bir paya sahip olan kurumsal yapı içerisinde yer alan unsurlarla beraber ekonomideki üretimi, tüketimi ve yatırımları etkileyerek, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında etkilidir.

Diğer taraftan güçlü yapıya sahip hukuk düzeni ve iyi düzenlenmesi yapılmış mülkiyet hakları ile kalkınmanın teşvik edilebileceği de belirtmiştir. İyi kurumsal yapı ve mülkiyet haklarının sağlanmasıyla, teknolojide gelişmelerin ve yatırımlarda artışların yaşanacağı ve bununla birlikte gelir ve refah seviyesinde iyileşmelerin görüleceği belirtilmektedir (Rodrik ve Subramanian, 2003).

Bu açıdan ülkelerin sahip olduğu yönetim rejimlerinin iktisadi gelişmeyi belirleme de önemli bir unsur olduğu ifade edilebilir. Söz gelimi demokrasinin temelinde, temel hak ve özgürlüklerin kullanılması ve korunması vardır. Sen (2004)'e göre, reel özgürlüklerin genişletilmesi süreci kalkınmayı ifade eder. Kalkınmanın, özgürlükle ilgili oluşturulacak düşüncelerin, kişisel gelir, GSMH veya teknolojik olanaklar gibi küçük çaptaki işleyletenden daha ayrı olduğunu, bu faktörlerin yalnızca araç olarak kullanılması, temel özgürlüklerin genişletilmesinin ise amaç olması gerektiğini ifade etmektedir. Toplumların hak ve özgürlükler bakımından gelişmiş olması,

kiřilerin dūřūnebilme gūcūnū elde tutabilmelerini saęlamaktadır. Hakların kullanılması ile yōnetime katılma ve yōnetimde sōz sahibi olabilme, siyasi kararlar ūzerinde etkili olabilme fīrsatlarını elde edebilmektedirler. Bōylelikle demokratik geliřme yařanmaya bařlar. İktisadi ōzgūrlūk dūřūncesinin ve ortamının da ortaya çıkması temel hak ve ōzgūrlūklerin kullanılmasıyla birlikte gerçekleřir. Bireylerin rasyonel karar vermesi, ekonomik olarak giriřimcilięin artmasına ve faaliyet alanlarının geniřleterek ekonomik katılımın gerçekleřmesini saęlamaktadır. Bu durum ise kalkınmanın saęlanması da ōnemlilik arz etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MUTLULUK KAVRAMI VE MUTLULUK OLGUSUNUN İKTİSAT TEORİSİNİN BİR PARÇASI HALİNE GELMESİ

2.1. MUTLULUK KAVRAMI

Mutluluk, kişilerin yaşamlarını sevme seviyelerini gösteren, bireysel olarak yaşam kalitelerinin düzeyini gösteren bir kavramdır. Mutluluk, bireysel ve toplumsal bir olgu olmakla birlikte, iyi ruh ve yaşam hazzını halini ifade etmektedir. Temel olarak mutluluk kavramı felsefeye dayanmakla birlikte, mutluluğu filozoflar bireylerin davranışlarının en yüksek ve nihai güdümlayicisi olarak ifade etmişlerdir. İnsanoğlunun varlığından bugüne kadar açıklanmaya çalışılan mutluluk, literatürde öznel iyi olma halini ifade etmektedir (Albayrak, 2022).

Mutluluk, bireylere göre yaşamın amacı anlamını taşımaktadır. Mutluluk kavramı mutlulukçuluk yaklaşımına göre; bireylerin yaşam biçimi ve özelliklerinden oluştuğunu ifade ederken, hazcılık yaklaşımına göre; bireylerin yaşamları boyunca yaşadıkları olumlu ya da olumlu olmayan deneyimlerinin değerlendirilerek ortaya koyan öznel iyi olma durumunu ileri sürmektedir. Yalnızca mutlu halde olmak değil, mutlu bir yaşamı devam ettirmek de bu amaçlar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir (Servet, 2017). Veenhoven'a göre mutluluk, bireyin yaşam tarzının genel anlamda kalitesini pozitif olarak yargılama seviyesidir (Veenhoven R. , 1946– 1992, 1993). Layor'da göre ise; yaşamdan zevk almak, bireyin kendisini iyi hissetmesi ve duygunun her zaman olmasını istemektir (Layard, 2005). Bentham'a göre mutluluk, bireylerin yaşadıkları zevklerin ve acıların birleşimidir. Edgeworth'a göre ise mutluluk; bireylerin belirli bir zaman aralığındaki mutluluğunu, geçirilen zamandaki o anlık faydaların toplanması yani anlık faydaların zamansal olarak integrali şeklinde ifade etmiştir (Kahneman, 2011).

Mutluluğu en yüksek düzeye çıkarma olgusu iktisat literatürüne bir kısım felsefi tartışmalar neticesinde girmiştir. Diğer taraftan Jeremy Bentham ve John Stuart Mill'in eserleriyle ortaya çıkan toplumsal çıkar ile uyumlu bireysel fayda yaklaşımına dayanan bir diğer faydacı gelenekle birlikte, bugünkü fayda ile sosyal refah fonksiyonlarını maksimum seviyeye çıkaran modern iktisat modellerinin faydaya ilişkin felsefi temellerini oluşturmakta olduğu söylenebilir (Nikolaev, 2013).

Bentham, faydacılığı ortaya çıkarmış olup Mill ise, herkesin kendisinde faydayı maksimum düzeye yükseltmek istediğinin farkına vararak faydacılık kavramına klasik ekonomik teorileri de dahil etmiştir (Lambert, 2017). Bentham, üyelerinin en mutlu olduğu toplumun en iyi toplum olduğunu buradan hareketle en fazla mutluluğu sağlayan politikanın da en iyi kamu politikası olduğunu ifade etmiştir (Layard, 2005). Bu düşünce ise insanın varlığındaki temel amacın, insanları hayatlarında tatminkâr ve mutlu duruma getirmek olması, evrensel olarak açıklanan bir görüş olmasından dolayı insanların çoğuna yakın bir düşünce olmaktadır. Sağlık, eğitim, çevre gibi konularda mal, hizmet ve politikaların üretilmesindeki amaç, insanların refah seviyesini artırmaktadır. Bundan dolayı refah, ortak olarak arzu edilen bir sonucu ifade etmekte olup, toplumun yapılan politikaları değerlendirebilmek amacıyla ortak bir metrik oluşturarak doğrudan bir şekilde sonucu ölçmesi gerekmektedir (Diener ve Seligman, 2004)

Yüzyıllar boyunca filozoflar, insanların aktiviteleri için mükemmel bir motivasyonun kaynağını mutluluğun oluşturduğunu düşünmüşlerdir (Diener E. , Subjective Well-Being, 1984). Mutluluk kavramını filozofların tartışma konusu yapmalarından itibaren, mutluluğun ne olduğuna ilişkin tam bir uzlaş sağlanamamıştır ve üzerinde uzlaşmanın tam olarak sağlanamadığı bir konu olarak varlığını sürdürmektedir. Son otuz yılda mutluluk alanında yapılan çalışmalar artış göstermekte olsa da mutluluk kavramı hala belirsizdir (Oishi, Graham, Kesebir, ve Galinha, 2013). Bu bağlamda mutluluk kavramı tek bir tanım olarak doğası gereğince açıklanamamıştır (Diener, Scollon ve Lucas, 2004).

Aşağıda yer alan tabloda Rojas (2007:6)'ın yapmış olduğu çalışmada dokuz farklı mutluluk tanımına yer verilmiştir.

Tablo 2. Kavramsal Gönderi Teorisini Oluşturan Referans Noktaları

Stoacı Yaklaşım (İçsel)	Bu yaklaşıma göre mutluluk, her şeyi olduğu şekilde kabul etmektedir.
Erdem Yaklaşımı (İçsel)	Hem kendimiz hem de başkaları için doğru şekilde davranmak mutluluktur.
Eğlence Yaklaşımı (Dışsal)	Mutluluk, kişinin yaşantısında elde edebildiklerinden zevk almasıdır.
Anı Yaşama Yaklaşımı (Kısmen Dışsal)	Burada mutluluk, bireyin yaşadığı her andan zevk almasıdır.
Memnuniyet Yaklaşımı (Dışsal)	Memnuniyet yaklaşımında mutluluk, bireyin kendisinden ve sahip olduklarından memnun olmasıdır.
Ütopycı Yaklaşım (İçsel)	Bu yaklaşımda, mutluluk bireyin erişemediği ve yalnızca ona yaklaşabilen bir olgudur.
Huzur Yaklaşımı (Kısmen İçsel)	Mutluluk, bireyin ulaşamayacaklarından vazgeçerek huzurlu ve sakin bir hayat sürmesidir.
Gerçekleştirme Yaklaşımı (Kısmen Dışsal)	Bu yaklaşıma göre mutluluk, kişinin yeteneklerini tamamiyla kullanabilmesidir.
Dini Yaklaşımı (İçsel)	Dini yaklaşıma göre mutluluk, kişinin Tanrı'yla derinleşmiş olan mükemmel ilişkisinin sonucudur.

Kaynak: (Rojas, 2007)

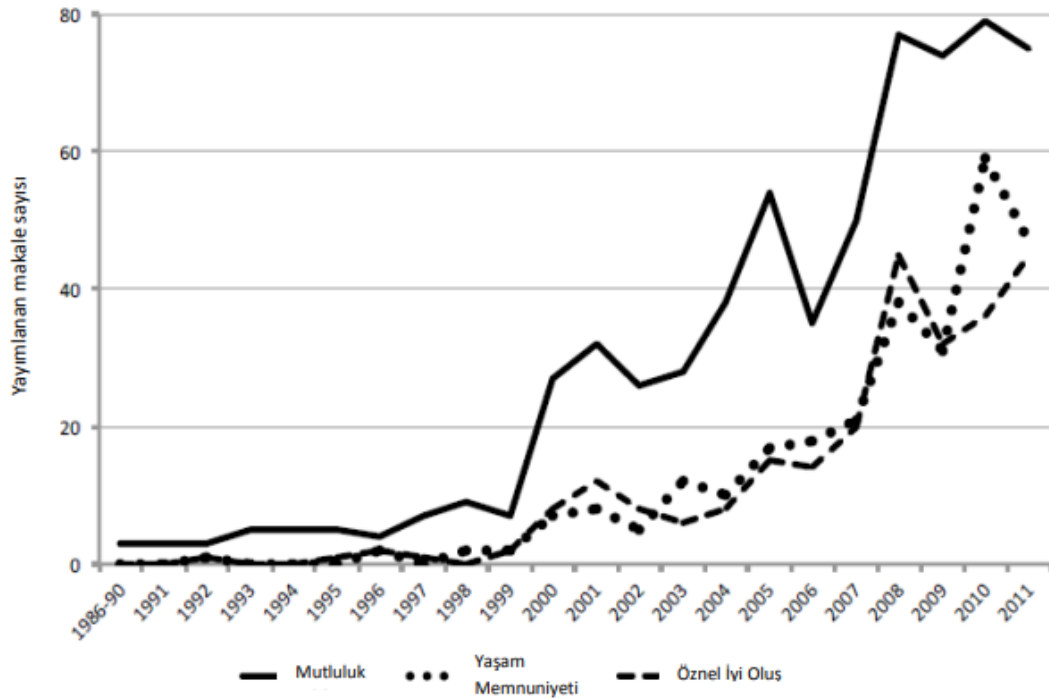
2.2. MUTLULUK EKONOMİSİNİN TARİHÇESİ

Günümüzde “happiness economics (mutluluk ekonomisi)” başlığı altında yapılmakta olan çalışmaların sayısı dünyada hızlı bir şekilde artmaktadır. “Davranışsal iktisat”, “kalkınma iktisadı” ve “refah iktisadı” alanlarıyla mutluluk iktisadı yakın bir ilişki içerisindedir. Kalkınma iktisadında mutluluk, gelişmişliğin bir göstergesi olarak tanımlanırken; davranışsal iktisat ve refah ekonomisi içerisinde mutluluk, faydanın yerini alan bir kavram olmasına yönelik tartışmalar yer almaktadır. Mutluluk ekonomisi ise, ekonomik olarak mutluluğun belirleyicilerine, mutluluğun artmasına yönelik ekonomik politikalara odaklanmaktadır (Veenhoven R. , 2015)

Önceden mutluluk alanında yayınlanmış olan çalışmaların sayısına bakıldığında psikologların çoğunlukta olduğu görülürken şimdilerde ise iktisatçıların yer aldığı görülmektedir. Fakat iktisatçıların mutluluk konusundaki ilgileri eskiden beri devam etmektedir. Klasik iktisatçılar olan A. Smith, J.S. Mill, J. Bentham gibi düşünürler yaptıkları çalışmalarda mutluluğun elde edilmesindeki öneme yer vermişlerdir. Bunun yanında iktisat bilimi zaman içerisinde matematiksel ve daha katı

olma yönünde ilerlediğinden daha dar anlamli bir refah tanımı ortaya çıkmıştır. Fayda yalnızca gelire/tüketime bağılyken bireysel seçenekler/tercihler kısıtlı olan bütçeyi rasyonel bir şekilde kullanmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Yakın dönemde ise iktisat alanında mutluluk yeniden bir yükseliş göstermiştir. Aşağıdaki grafikte mutluluk ekonomisi üzerine yakın zamanda yapılmış olan çalışmaların sayılarındaki önemli bir artışı gösterilmektedir (Veenhoven R. , 2015).

Şekil 4. 1986 ve 2011 yılları arasında EconLit tarafından taranan mutluluk ekonomisi makalelerinin

sayısı

Kaynak: (Stutzer ve Frey, 2012) s.2. EconLit verilerinin hesaplanması ile oluşturulmuştur.

1960'lı yıllardaki kültürel atmosferin saf iktisadi kavramlara dayanan ekonomik büyümenin ilerisine geçmeye doğru sinyal içermesi iktisatçıların yakın dönemde mutluluk kavramına ilgilerinin artmasında esas etkeni oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme ve gelişmenin sermaye birikimiyle sağlanacağı düşüncesi uzun zaman sonra Myrdal, Hirschman, Galbraith gibi önemli teorisyenlerin ana akıma yönelik eleştirileri sonucunda sosyal göstergelere yönelik çalışmalar artmıştır. 1960'lı yılların sonundan itibaren özgürlüklerin, demokrasinin, çevresel faktörlerin ve insani faktörlerin kalkınma üzerindeki etkisine değinilmiştir. Mutluluk ise günümüzdeki

gelişmiş ülkelerin refah seviyesinde önemli bir kriter olarak benimsenmiş ve gelişmişliğin göstergeleri arasında yer almıştır. Özellikle de mutluluk ve fayda kavramından yeni bir tartışma yaratan ve yeni bir yaklaşımın refah ekonomisinde ortaya çıkmasına sebebiyet veren konu Amarty Sen'in özgürlükler kavramıyla pareto optimumu sorgulaması olmuştur (Bruni, Comim, ve Pugno, 2008). Amarty Sen'e göre analizlerde temel olarak "iyi bir toplum" için bireyler arası karşılaştırma ve bireysel faydaya dair kardinal yaklaşıma değinilmeyen pareto etkinliğinin yeterli bir şartı oluşturduğu söylenemez (Veenhoven R. , 2015). Amartya Sen'in yaklaşımı, mutluluk ekonomisi disipliniinde bir çok araştırmaya ilham kaynağı olmuş ve bu alandaki literatür hızla genişlemeye başlamıştır.

Şekil 4'da 1990'lı yıllardan bu döneme kadar yayınlanmış olan mutluluk ekonomisi alanındaki çalışmaların sayısı gösterilmektedir. EconLit'de referans olarak gösterilen mutluluk, öznel iyi oluş ve yaşam memnuniyeti olmak üzere üç önemli kelimeye yer veren çalışmaların sayısı 1986-1990 döneminde 3 iken, 2011'de 146'ya yükselmiştir. Özellikle 2000 yılından itibaren günümüze kadar yapılan mutluluk ekonomisi çalışmalarındaki sayı önemli bir artış göstermiştir (Veenhoven R. , 2015).

2.3. MUTLULUK EKONOMİSİ

1970'li yıllarda ortaya çıkan "*mutluluk ekonomisi*" teorisinin temellerini, Nobel ödülü almış olan Amerikalı Kahnenan şekillendirmiştir. Bunun devamı olarak "mutluluk ekonomisi" üzerine Clark, Oswald, Blanch, Flower çalışmalar ortaya koymuşlardır. (Albayrak, 2022). Bu literatürde bir diğer önemli ilerleme, 1974 yılında R.Easterlin'in "*Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*" isimli çalışmasını yayımlaması ile ortaya çıkmıştır. . Mutluluk ekonomisi, kişilerin bireysel mutluluğunun artmasına neden olan faktörleri nelerin oluşturduğunun araştırıldığı bir alandır. Bu mutluluk kavramını etkileyen unsurlar kişiler arasında farklılık yaratabileceği gibi, farklı zamanlarda, farklı devletlerde, farklı coğrafi bölge veya farklı değerleri olan sosyal yapılarda da değişiklik gösterebilir (Timur ve Akay, 2017). 1976 yılında Scitovsky'nin "*The Joyless Economy: An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*" adlı çalışması, Easterlin çalışması kadar ekonomik çalışmalarda mutluluğun yeri sürecinde önemli bir çalışmadır (Çirkin ve Göksel, 2016).

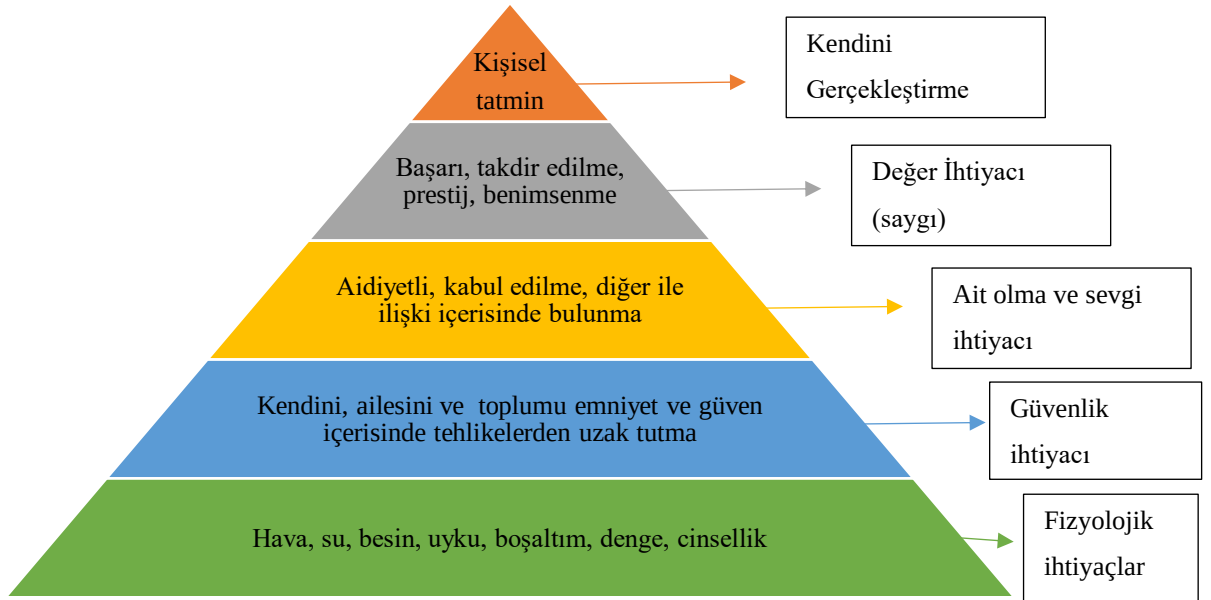
“*Mutluluk Ekonomisi*”, iktisat politikalarının uygulanmasıyla insanların yaşadıkları hayattan memnuniyetlerini kamu ne derece arttırabileceğini araştıran kamu ekonomisinin alt dalıdır. Bir diğer tanıma göre *mutluluk ekonomisi* kapsamında, ülkelerin ve bireylerin maddi açıdan refah seviyesinin arttırılması veya kişilerin ruhsal olarak memnuniyetlerinin arttırılmasının gerekliliğine güçlü bir vurgu vardır. Bireylerin gelir seviyesindeki artışlar, maddi ihtiyaçları tatmin etmelerine olanak sağlarken, bireylerin “iyi olma-esenlik (well-being)” olgusuna ne kadar katkı yaptığı ise tartışmaya açık bir olgudur. Mutluluk ekonomisinde önemli bir yere sahip olan kelime “subjective well-being” (SBW); göreceli mutluluk, esenlik, iyilik anlamlarını taşımaktadır (Acar, Türkiye’de yaşam memnuniyetinin belirleyicileri: İller üzerine bir yatay kesit analizi, 2019). Subjective Well Being (Öznel İyi Olma Hali): İnsanların yaşadıkları hayatta iyi olma seviyesini ifade etmektedir. İyi olma hali ile de insanların sağlık durumları, genel anlamda mutluluğu (overall happiness), ruh hali ve yaşam memnuniyetleri ölçülmektedir. Bu bağlamda mutluluk ve refahı neyin belirlediği olgusuna dair literatürde farklı yaklaşımlar söz konusudur.

Bazı ekonomistler, ulusal gelir ve bu gelirin refah seviyesi ile olan ilişkisine dair görüşler ifade etmişlerdir. Amartya Sen, kalkınma anlayışının kapsamının GSYH’nın büyümesi ve servet birikiminin artmasının da ötesinde olması gerektiğini ifade etti (Sen A. , Supersymmetric world-volume action for non-BPS D-branes, 1999). Bu bağlamda Amartya Sen’in kalkınma, refah ve mutluluk olgusunu salt gelir artışına hapsetmediği çıkarılabilir. W. Arthur Lewis ise öncelikle bireylerin tercihlerini arttırması ekonomideki büyüme ile sağlanabileceğinden önemli bir yerinin olduğunu söylemiştir (Lewis W. A., 2013). Lewis’e göre bireylerin tercih sepetindeki olanaklar – opsiyonların artması, bir diğer ifadeyle yapılabirlik setinin artması “sınırsız emek arzı” teorisiyle birlikte ortaya çıkan uluslararası göç olgusuna bağlamaktadır. Lewis (1966), uluslararası göçü, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki işgücü piyasasındaki dengesizliklerin sorunu olarak değerlendirmektedir. Bu görüş ise; işgücü talebi ve arzı arasındaki ücret farklılıklarıyla sonuçlanmakta olan fakir ve zengin ülkeler arasındaki sermaye ve emek kaynaklarındaki faktör donanım farklılıklarını ortaya çıkarır. Bu farklılıklarla birlikte fakir ülkelere fakir ülkelere zengin ülkelere yapılan göç ortaya çıkar. Bu olgu ise kaçınılmaz olarak refah farklılıklarına neden olabilir ve bireylerin subjektif iyi olma durumlarını etkileyebilir. Özellikle göç olgusunun iktisadi boyutunun yanı sıra sosyal ve kültürel yönlerin de

bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, göç ile sosyal çevre kaybı, kültür şokuna maruz kalma, işgücü piyasasında ücret rekabetine maruz kalmak, kentsel alt yapının zayıf olduğu alanlarda yaşam kurmak zorunda kalmak gibi olgular bireylerin iyi olma ve mutluluk hallerini doğrudan etkileyebilir.

Mutluluk ekonomisi literatürü, kişilerin mutluluk seviyelerini etkileyen birçok faktörün varlığını belirtmektedir. Bireyin güvenliği, sağlığı, sosyal yaşam, kamu politikaları bu faktörlerden birkaçı olarak ifade edilir (Acar, 2019). Bu faktörlerden bireyin güvenliğinin mutluluk üzerindeki etkisine bakıldığında, Maslow'un (1943) ihtiyaçlar hiyerarşisi (piramidi) teorisinde bireyin fizyolojik ihtiyaçları (hava, su, yemek, barınma vs.) birinci basamakta olup sonraki basamakta en temel ihtiyaç olarak güvenlik yer almaktadır. Güvenlik ihtiyacı giderilmeyen birey bir üst basamakta yer alan sosyal ihtiyaçlar olarak tanımlanan; sevgi, aidiyet, kendine inanma, kendini gerçekleştirme ve kendine saygı gibi ihtiyaçlara yönelemeyecektir. Bu açıdan fiziksel olarak her türlü olanağa sahip olsalar bile bireyler güvende olmadıklarından dolayı mutlu olamamakta ve sürekli kaygı içerisinde yaşamak zorunda olmaktadır. Bundan dolayı bireyler birçok fedakarlıkta bulunarak huzurlu ve güvenli bir ortamda yaşamlarını devam ettirme ihtiyaçlarını ön planda bulundurmaktadırlar.

Şekil 5. Maslow'un İhtiyaçlar Piramidi

Kaynak: (Kula ve Çakar, 2015)

Sağlığın mutluluk ile olan ilişkisi değerlendirildiğinde; mutluluk, herkesin yaşamında arzu ettiği, ulaşmaya çalıştığı iyi olma halidir. Psikolojide mutluluk, öznel

iyilik hali (subjective well being) olarak tanımlanırken, ekonomik, politik vs. birçok alanda mutluluk kavramına yer verilmiştir. Bireyin hayatında önemli olan sağlıklı olmak, başarılı ve huzurlu olmak bileşenlerinin bir araya getirilmesiyle dengeli mutluluğa ulaşmaktadır. Dengeli mutluluk ise, kişinin yaşamında zihinsel, fiziksel ve ruhsal açıdan bütünlük sağlayan ve kriterlerin her birinde asgari düzeyde tatmin olmasını sağlayacak bir biçimde yaşamasıdır. Bu olguyu bir örnek ile açıklamak gerekirse dünyadaki en mutlu ülkelerin belirlenmesi amacıyla yönelik olarak dünya mutluluk veri tabanında 2010 yılında yapılan araştırmanın sonucuna göre yarım kürenin kuzey tarafında güneş ışığı az olduğundan en mutsuz ülkelerin bu bölgede olduğu görülmektedir. Soğuk iklimlerde yaşayan kişilerin yaşayan kişilerin intihar eğilim oranları, sıcak iklimlerde yaşayanlara göre daha fazladır. Bu durum “*Güneş primi*” kavramıyla açıklanabilir. Güneş ışığının az olması D vitamini düşük seviyede olmasına ve bu da beyindeki serotonin hormonunun az salgılanmasına neden olarak kişiler üzerinde mevsimsel olarak depresyon veya duygusal rahatsızlıklara sebebiyet vermektedir. Bu durum ise intihara yol açabilmektedir. Bununla birlikte güneş ışığını daha fazla gören kişilerin mutluluklarında artış görülmektedir (Hefferon ve Boniwell, 2014).

Sosyal yaşam ve mutluluk ilişkisi değerlendirildiğinde; kişilerin içinde bulundukları toplumsal çevre onları mutlu ya da mutsuz olarak etkilemektedir. Kişilerin iş çevresi ya da diğer sosyal çevresindeki kişilerle kurduğu iletişim onun mutlu olma düzeyini etkilemektedir. Sosyal açıdan aktifliği olan, geniş arkadaş çevresine sahip kişiler günlerini daha eğlenceli ve etkin geçirebildikleri, birçok faaliyetlerle kendilerini meşgul edebildikleri için asosyal olan kişilere oranla daha mutludurlar. İnsanlarla iletişimi iyi seviyede olan kişiler bununla birlikte aşırı özgüven sahibi olduklarından kendilerini daha az mutsuz hissetmektedirler. Aktif olmayan kişiler ise, daha monoton bir yaşama sahip olduklarından sürekli aynı insanlarla sıradan tekdüze ilişki kurarlar ve bundan dolayı yeterince mutlu olamamaktadırlar.

Kamu politikaları ve mutluluk arasındaki ilişkiye bakıldığında; Bentham’ın faydacı felsefe yaklaşımı hazcılık (hedonizm), sonuçculuk ve toplam faydayı ençoklaştırma olarak üç unsura dayanmaktadır. Bentham’a göre “iyi” “en çok sayıdaki kişiye en çok mutluluğu sağlayan durum” olarak ifade edilmektedir. Bentham, yaşanılan bir durumdan bazı kişiler zarar görmüş olsa dahi fayda görmüş olanların faydası zarar görmüş olanların zararından daha fazla ise, toplam fayda artacağından

bu durumu iyi durum şeklinde değerlendirmektedir (Bentham, 1789; Aktarma Kirmanoğlu, 2009). Bu duruma örnek verilecek olunursa; hükümetin ekonomik yapı konusunda almış olduğu bir karar ile birlikte gelir düzeyi düşük olan kesimin refah ve mutluluk seviyesi olumsuz etkilenmesi sonucunu doğursa da alınan karardan olumlu şekilde etkilenen kesimin elde etmiş olduğu fayda düzeyi daha yüksekse bu politika toplumun toplam refahını ve mutluluğunu arttırdığından dolayı iyi politika olarak nitelendirilmektedir.

Mutluluk olgusu mikro iktisadi açıdan ele alındığında, “*ceteris paribus*” varsayımı diğer koşulların veya opsiyonların sabit olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mikro iktisadi yaklaşımla temelde bireyin tercih kümesinin birden fazla seçenek içerdiği zımnî varsayılmaktadır. Dolayısıyla bireylerin tercihlerinin fazlalığının yaşam kalitesini belirleyen bir unsur olabileceği değerlendirilebilir. Bunun nedeni ise, seçeneklerin artması kişilerin kendisi için en iyi olanı, refah seviyelerini maksimuma çıkaracak eylemleri seçmeleridir. Makro iktisadi bakış açısı ile mutluluk olgusu ele alınacak olursa, gelirdeki artış kişilerin daha fazla tercih yapabilmelerini ve dolayısıyla faydasını maksimum yapan mal ve hizmeti seçme olanağı elde edeceğinden dolayı gelirin artması mutluluğun da artmasına neden olabilir. Gelirin mutluluk üzerindeki etkisi var olmakla birlikte bu etkinin sürekliliği bakımından tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma konusu Easterlin (1974) tarafından öncü çalışma olarak gerçekleştirilmiştir. Easterlin, ekonomideki büyümenin mutluluğu arttırıcı etkisinin süreklilik arz etmediğini ifade etmektedir. Literatürde Easterlin Paradoksu olarak adlandırılan paradoksa göre, kişilerin gelir düzeylerindeki artış mutluluk düzeylerini belli bir noktaya kadar arttırmakta olup, bu noktadan sonra sabit hale getirmektedir. Bu paradoks matematiksel açıdan değerlendirildiğinde gelir ile mutluluk ve dolayısıyla da yaşam memnuniyeti arasında logaritmik bir ilişkinin var olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Easterlin (1974) yapmış olduğu çalışmada Amerika’da genel olarak zengin olan kesimlerin fakir kesimlerinden daha mutlu olduklarını, gelir ile mutluluk arasında pozitif bir ilişki olmakla birlikte bu ilişkinin kısa dönemde uzun döneme göre daha kuvvetli olduğunu, ekonomik büyümedeki artış ile yaşam memnuniyeti seviyesinin belirli bir düzeye kadar artmakta olduğunu ancak sonrasında herhangi bir artışın gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. Mutluluk ekonomisi, gelirin yanı sıra makroekonomik politikaların sonucu olan işsizlik, enflasyon, ekonomik büyüme vb. iktisadi unsurları ve iyi yönetim gibi kurumsal

faktörlerin kişilerin refah düzeylerinden hareket ederek mutluluğu ne şekilde etkilediğini incelemektedir (Deviren ve Yıldız, 2017).

Birçok toplumda en önemli makroekonomik sorunlardan birisi işsizlik ve enflasyondur. Araştırmalarda çalışmanın kişiyi mutlu ettiğine yönelik bulgular ortaya konmaktadır (Headey ve Wooden, 2004). Çalışıyor olmak ise özgüven, sosyal statü kazanma, daha iyi yaşam standartlarına sahip olmak gibi birçok faktörle birlikte mutluluğa sebep oluşturmaktadır. Bununla birlikte birçok farklı ülkelerde üzerinde yapılmış olan çalışmalarla, işsizliğin mutluluk üzerinde negatif bir etki yarattığı sonucu ortaya konmaktadır (Veenhoven R. , 2015). Clark ve Oswald (1994), iyi oluş kavramı üzerinde işsiz kalmanın diğer nedenlerden (boşanma gibi) daha çok baskın olduğunu göstermiştir. İşsizlik yalnızca kişilerin değil (işsizliğin negatif etkileri yönünden) toplumun da yaşam memnuniyet seviyesini düşürebilmektedir (Veenhoven R. , 2015).

Özellikle mutluluk üzerinde işsizliğin, ciddi negatif etkiler yarattığı belgelenmiş olan bir gerçektir (Winkelmann, 2014). İşsizlik, kişinin gelirinden yoksun kalmasının yanında diğer katkılarından da yoksun olmasına neden olmaktadır. Bu manevi menfaatler; aile dışındaki çevreyle daha az görüşme, sosyal statüsünde kayıpların yaşanması, motivasyonun bozulmasına neden olan zamanın daha verimsiz geçirilmesi, genel anlamda hayattaki amaç ve hedeflerinde eksiklerin yaşanması şeklinde sayılabilir. İşsizliğin, enflasyonun ve faiz oranının bireysel mutluluğa etkisi birçok çalışmaya konu olmuştur. Bununla birlikte işsizliğin istihdam edilenler için işsizlik, düşük düzeydeki mutluluk ile ilişkilendirilmiştir. Bu durumun sebebi ise, kişinin kendi iş güvencesine karşı duymuş olduğu şüphe iş piyasası daha iyi geldiğinde bırakacakları işlerde çalışmayı sürdürüyor olabilmeleri durumunun oluşması ve psikolojik açıdan da çalışan bireylerin çevrelerinde o kadar çok sayıda işsiz varken bir işe sahip olmaları durumundan dolayı suçluluk hissiyatına kapılmaları olarak açıklanmaktadır. İşsizliği tek tek bireysel işsizler üzerinde yarattığı etki daha etki daha belirsiz durumdadır. İşsizliğin artmasıyla birlikte işsiz olan birey piyasanın genel durumuna bakarak ümitsizliğe düşerken işsiz olmanın sosyal anlamda kabul edilebilir bir durum sayılmasından dolayı da mutluluğa olan etkisi azaltılabilir. Çalışan bireyler için bölgesel işsizliğin öznel iyi oluşlarını azalttığı, işsiz bireylerin ise daha yüksek oranda işsizliğin olduğu bölgelerde daha yüksek düzeyde öznel iyi oluşlarının olduğu gözlemlenmiştir (Clark, Knabe ve Raetzl, 2009).

Gelir diğerk bir tanımıyla GSYH, yarım asırdan daha uzun bir zamandan beri bir ÷lkedeki ekonomik faaliyetlerin ne seviyede olduğunu ölçmekte olan bir araçtır (Costanza vd., 2009). GSYH'nin arttırılmasının sonucunda ise ekonomik büyüme artmaktadır. Ülkeler ekonomik büyüme düzeylerini arttırarak, gelir ve üretim düzeylerini arttırmayı ve sonuç olarak vatandaşlarına daha yüksek refah seviyesinin olduğu yaşam olanağı sunmayı hedeflemektedirler. Bu açıdan iktisatçılar, bu konuya genel olarak bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla mutluluk seviyelerinin artacağı bakımından yaklaşırlar. Mutluluğun ortaya çıkmasını sağlayan birçok faktör vardır; örneğin kişinin toplumsal statüsünü yükseltmesi, ünlü olması ya da para ile mutluluk ilişkilendirilebilir. Bu nedenle iktisat literatürüne bakıldığında da genel olarak gelir ve mutluluk kavramı bağdaştırılmıştır.

Birçok sosyo-ekonomik ve demografik değişken mutluluk üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Demografik değişkenlere bakıldığında; yaş, cinsiyet, medeni durum, çocuk sayısı, hane halkı sayısı gibi faktörlerin mutluluk üzerinde oluşturduğu etkiye bakılmaktadır. Öte yandan gelir dağılımı, eğitim durumu gibi sosyo-ekonomik değişkenlerin mutluluğa etkisi de çalışmalarda ölçülebilmektedir. (Blanchflower ve Oswald, 2008).

Kurumsal değişkenler olan sivil özgürlükler, demokrasi gibi faktörlerin mutluluğa olan etkisini araştıran çalışmalarda, kurumların işleyişinin iyi olduğu toplumların mutluluğunun daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir (Frey & Stutzer, 2002).

Mutluluk ve iktisat arasındaki ilişki tarihsel açıdan incelendiğinde 1974 yılında Richard Easterlin tarafından ele alınmış olan “Does Economic Growth Improve the Human Lot ? Some Empirical Evidence” isimli makale başlangıç olarak sayılmaktadır. “Easterlin Paradoksu” olarak da ifade edilen çalışmanın temel sonucu, büyüme ve mutluluk arasındaki ilişkinin net olmadığı yönündedir. Burada Easterlin, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamadaki mutluluğun ekonomik büyümeyle sağlandığı fakat bunun daha ilerisine geçemediği görüşünü ifade etmektedir. Easterlin temel olarak mutluluğu daha fazla sağlayabilmek için gelirin de daha fazla olup olmasını sorgulamakta olduğu bu çalışmada, gelir ve mutluluk ilişkisi üç farklı durumda değerlendirilmiştir. İlk olarak, ÷lkedeki gelir gelir grupları ve bu grupların mutluluk seviyeleri arasındaki farklılıklar incelenmiştir. Daha sonrasında, ÷lkeler arasında

karşılaştırma yapılmış olup, ülkelerin gayrisafi milli hasıla düzeyleri ile ortalama mutluluk seviyeleri incelenmiştir. Yapılan bu iki değerlendirmenin haricinde yine ülke içerisinde ancak gelir ve mutluluk ilişkisi farklı dönemler açısından ele alınmıştır (Easterlin, 1974).

Easterlin Paradoksunu açıklamak amacıyla Gelir Elde Etme (Aspirasyon Seviyesi) isteği (Income Aspiration), Göreli Gelir (Relative Income), Karşılaştırma Etkisi (Comparison Effect) Teorisi ve Adaptasyon Teorisi geliştirilmiştir (Diener vd. 1999, Aktarma Çirkin, 2015).

Tablo 3. Easterlin Paradoksunu Açıklamaya Yönelik Teoriler

Gelir Elde Etme İsteği (Aspirasyon Seviyesi) Teorisi	Bireyin eğitim düzeyi arttıkça, hayattan beklentisi artmakta ve istediği gelir seviyesine yükselmekte fakat beklentisi karşılayamadığı durumda ise mutluluk seviyesi azalmaktadır.
Görelî Gelir (Relative Income) Teorisi	Birey, kendi gelir düzeyi ile etrafındaki kişi ve grupların geliriyle karşılaştırma yaparak mutluluk seviyesini belirlemektedir. Yani, bireyin gelirinin artması değil toplumdaki diğer kişilere göre gelirinin yüksek düzeyde olmasıyla mutluluğu artmaktadır.
Karşılaştırma Etkisi (Comparison Effect) Teorisi	Bireyin şimdiki durumuyla hedefleri arasındaki fark azaldıkça mutluluk seviyesi o ölçüde artacaktır.
Adaptasyon Teorisi	Bireyin karşılaşıacağı negatif ya da pozitif durumlara karşı uyum süresi kısa olursa mutluluk düzeyi de o kadar az etkilenmiş olur.

Kaynak: (Diener, Suh, Lucas ve Smith, 1999)

Diğer taraftan Ortodoks iktisadi yaklaşımda fayda, rasyonel bireyin bütçe kısıtı altında salt geliri ile ölçülürken, yeni bir yaklaşım olarak ortaya çıkan mutluluk ekonomisi, “daha geniş bir fayda ve refah görüşüne” dayanır. Bu görüş, birbiriyle ilişki içerisinde olan fayda fonksiyonlarını, ekonomik davranışları ve işlemsel faydayı açıklarken rasyonel olan ve olmayan etkiler arasındaki ilişkiyi de ortaya çıkarmaya çalışmaktadır (Graham, 2005).

Mutluluk ekonomisinin daha geniş bir fayda ve refah görüşüne dayanması, yakın dönemde iktisatçıların mutluluğa ilgisinin artmasıyla birlikte kalkınma iktisadında yaşanan gelişmelerle olmuştur. 1970’li yıllara kadar ekonomik büyümenin ve gelişmişlik düzeyinin sermaye birikimiyle ilişkilendirildiği alan sonraki dönemlerde insani faktörler, özgürlükler, çevresel faktörler vb. ilişkilendirilmiştir. Mutluluk da günümüzde gelişmiş ülkeler açısından önemli bir refah kriteri olarak kabul edilmiş

olup önemli göstergeler arasında yer almaktadır. 1970’li yılların başında mutluluk ekonomisindeki ilk vurgu Richard Easterlin tarafından yapılmıştır. Buradaki temel amaç, mutluluk ekonomisinin gelir odaklı refah yaklaşımının yerine geçme iddiasında olmayışıdır. Buradaki amaç, iyi oluşa daha geniş bir açıdan katkıda bulunmaktır. Mutluluk ekonomisinde mutluluğun belirleyicileri arasında gelir ile birlikte istihdam, sosyal sermaye, sağlık vb. faktörler de yer almaktadır.

Öte yandan iktisat literatüründe yeni bir araştırma alanı olarak göze çarpan davranışsal iktisat başlığı altında yapılmış olan mutluluk ile ilgili çalışmalar son yıllarda öne çıkmaktadır. Ortodoks modellerden farklı olarak bireyin psikolojik yönden karmaşıklığının üzerinde durmuştur. Bu açıdan kişilerin mutluluk seviyeleri, ekonomi ile özdeşleştirilmiş, ülkenin ekonomik refah düzeyi ile kalkınma potansiyeli bakımından mutluluk ekonomisi şekillendirilmiş olup, bu çalışmalarda mutluluk olgusu psikolojik açıdan da yorumlanmıştır.

Bu bağlamda. “Mutluluk” kavramı “fayda” kavramının yerine konulmuştur. Mutluluk kavramı kişinin duygusal, sosyal ve kültürel yönünü de içerisinde barındırmaktadır. Böylelikle iktisat alanındaki çalışmalarda psikolojik faktörler göz önünde bulundurulmaya başlanmıştır (Gül ve Graham, 2017). Mutluluğun duyuşsal boyutunu oluşturan olumlu duygular; sevinç, heyecan, neşe, umut, cesaret vb. kavramlardan oluşurken olumsuz duygular; kaygı, nefret, umutsuzluk, öfke, üzüntü gibi duygulardan oluşur. Mutluluğun bilişsel boyutunu ise yaşam doyumu oluşturmaktadır. Bireyin yaşamdaki çeşitli alanlara (aile, sağlık, iş hayatı, sosyal yaşam vs.) yönelik değerlendirme ve yargılamalarıdır. Bu yaşam alanlarına karşı duyulan memnuniyetin fazla olması bireyin mutlu olduğunun göstergelerinden biri olarak değerlendirilir (Argyle, Martin ve Crossland, 1989).

2.4. MUTLULUĞU BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Mutluluğu etkileyen birçok faktör olmakla birlikte literatüre bakıldığında üzerinde mutabık kalınmış bir modele rastlanmamaktadır (Şeker, 2017).

Campell, Converse ve Rodgers (1976) yılında yapmış oldukları çalışmada kişilerin mutluluk ve yaşamdan memnun olma duygularını gösteren birçok doyum alanı önem ifade etmesine; sağlık, evlilik, aile hayatı, ulusal hükümet, dostluk, konut, iş, topluluk, din/inanç, kültürel etkinlikler, spor etkinlikleri şeklinde sıralanmıştır (Campell, Converse ve Rodgers, 1976).

Frey ve Stutzer'in (2000) yılında yapmış oldukları çalışmada, mutluluğu belirleyen faktörleri üçe ayırmışlardır. Bu faktörlerden ilki, kişisel ve demografik faktörler, ikincisi mikro ve makroekonomik faktörler, üçüncüsü ise ekonomik ve sosyal hayattaki kurumsal koşullardır (Frey ve Stutzer, 2000). 2012 yılında yapmış oldukları çalışmada ise bu faktörlerin sayısı dörde çıkarılmıştır. Bu faktörler ise; gelir, istihdam, sağlık ve sosyal sermaye olarak açıklanmıştır. Belirtilen bu ana faktörlerin haricinde mutluluğu belirleyen faktörler arasında gelir dağılımı, enflasyon, eğitim düzeyi, yönetim şekli, demokrasi ve federalizm, sosyo-demografik özellikler olduğunu ifade etmişlerdir (Stutzer ve Frey, 2012).

Seligman (2002) yılında yayınlamış olduğu “Authentic Happiness (Gerçek Mutluluk)” adlı eserinde haz (keyifli hayat), bağlılık (bireyin işi, ailesi, hobileri) ve anlam (bireyin daha büyük amaca ulaşabilmek için kişisel güçlerden faydalanması) olmak üzere üç farklı bileşenin mutluluğu oluşturduğunu ifade etmektedir (Seligman, 2002).

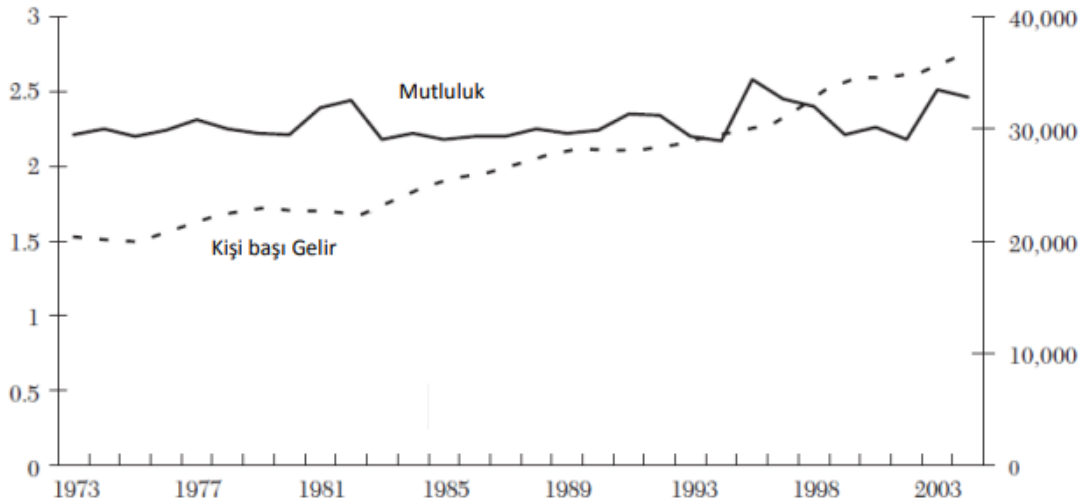
2.4.1. Mutluluk ve Gelir Seviyesi Arasındaki İlişki

Son yıllarda dünya üzerinde yaşam standartlarındaki değişimler büyük bir hızla gelişmiştir. Birçok ülkede gıda, konut sayısında artış gözlenmiş, çalışma saatleri düşürülmüş, eğitim ve sağlık hizmetlerinde büyük bir gelişme yaşanmış olmakla birlikte yaşam beklentisi ciddi bir düzeyde artmıştır. Ülkelerin ekonomik açıdan refah seviyesini gösteren kriterlerden biri sayılan milli geliri arttırmak amacıyla iktisadi büyüme politikalarına önemle yer verilmiştir. Artan gelir düzeyi hayat standartları ve tüketim imkanlarını arttırırken daha mutlu bir toplumun oluşmasını sağlamadaki etkisinin ne düzeyde olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. İktisat teorisine göre tüketim mutluluğu pozitif yönde etkilemekte ve bunu fayda teorisi ile ifade etmektedir. Genel fayda teorisine göre bireysel faydayı tüketim etkilemekte olup tüketimin artması da faydanın artması sonucunu doğurmaktadır. Tüketimin anketlerle ölçülebilmesi zor bir iş olduğundan çalışmalarda daha fazla “hane halkı geliri” tüketimin yerine kullanılmaktadır. Yaşam standartlarıyla ilgili bilgi veren en büyük göstergelerden biri olduğundan dolayı ilk çalışmalarda mutluluk ve kişi başı GSYİH arasındaki ilişki incelenerek mutlulukla kişi başı gelir düzeyi arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmüştür (Veenhoven R. , 2015).

Mutluluk iktisadında gelir ve mutluluk arasındaki olumlu ilişki kabul edilmiş olmakla birlikte uzun dönemde gelirde artış yaşanması mutluluk düzeyini de arttırabilir mi sorusunu önümüze çıkarmaktadır. Veenhoven ve bir grup araştırma yapan kişi zaman içerisinde gelirdeki artışla birlikte mutlulukta da artışın yaşandığını ileri sürerken, diğer tarafta Richard Easterlin'in (mutluluk ekonomisi alanında çalışmaları başlatan ilk isimlerden biri) öncülük ettiği grup ise gelirde yaşanan artışın mutluluk üzerinde ek bir artış ortaya çıkarmadığını vurgulamaktadırlar. Easterlin'in çalışmalarında modernleşmenin mutluluğa olan negatif etkileri görüşünü desteklemekte olan bulgulara yer verilmiştir. Gelişme iktisadıyla ilgili önemli çalışmalar yapan ve burada önde yer alan isimlerden birisi olan R. Easterlin, 1974'te yayımlanmış olduğu çalışmasında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1970'li yılların ortalarına kadar ABD'de kişi başı gelir seviyesinde iki kat artış yaşanmasına rağmen ortalama mutluluk seviyesinin aynı düzeyde kaldığını göstermiştir (Easterlin, 1974).

Gelir ve mutluluk alanında çalışma yapan bir diğer isim Oswald ise, ekonomik açıdan belli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ülkelerde ekonomik büyüme yalnızca düşük oranda bir mutluluk ortaya çıkardığını ifade etmiştir (Oswald, 1997).

Şekil 6. Mutluluk ve Kişi Başı Reel Gelir, A.B.D., 1973–2004 (Mutluluk ve kişi başı reel gelir, 2000)

Kaynak: (Clark, Frijters, ve Shields, 2008)

Şekil 6'da 1973-2004 yılları arasında ABD'de kişi başı reel gelir ile mutluluk arasındaki ilişki gösterilmiştir. Kişi başı reel gelir düzeyi iki katına yakın bir artış gösterirken mutluluk seviyesinde herhangi bir artış gözlenmemektedir. Başka bir

deyişle gelirin artması bununla birlikte mutluluk artışına sebebiyet vermemiştir. Bu durum ise gelir ve mutluluk ilişkisinin detaylı bir şekilde incelenmesini gerektirmiştir. Mutluluğun artması belirli bir geçim seviyesinden sonra gelirden daha çok iyi aile yaşamına, arkadaşlara bağlamakta olan görüşlere karşılık; beklentilerin, gelir karşılaştırmalarının ve uyum sağlama gibi etkenlerin bu paradoksu açıklamada büyük rolü üstlendiklerine dikkat çeken görüşler de vardır (Layard, 2005). Sonuç olarak ise birçok araştırmalar ABD, Belçika, İngiltere, Japonya gibi gelişmiş olan ülkelerde kişi başı gelir seviyesinin artmış olmasına rağmen ortalama mutluluk seviyelerinde bir artışın gerçekleşmediğini ortaya çıkarmakta ve bu durumun esas sebebi olarak nispi gelirin mutluluk üzerinde yarattığı olumsuz etki olarak ifade edilmektedir (Veenhoven R. , 2015).

İktisat alanında mutluluk konusunda yapılan ilk çalışmalara bakıldığında Richard Easterlin'in 1974 yılında yapmış olduğu "Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence" isimli makaledir ve Easterlin, bu makalede gelir ve mutluluk arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bununla birlikte "Easterlin Paradoksu" kavramı ortaya çıkmıştır. Bu paradoksa göre, bir ülkedeki gelir ve mutluluk düzeyi arasında güçlü ve olumlu bir ilişki var olsa bile bir ülkedeki veya bir bölgedeki ortalama mutluluğun, ortalama gelir artışı ile aynı yönde bir artışı göstermeyebileceği sonucuna birtakım gözlemlerle varılmıştır (Eren ve Aşıcı, 2018). Buradan hareketle Easterlin, uzun vadeli mutluluğu ekonomik büyümenin olumlu etkilemediği sonucuna varmıştır. Bireyler ve ülkeler arasında gelirin yüksek olması mutluluğun daha yüksek olmasıyla sonuçlanırken, zamanla meydana gelen gelirdeki artışın, mutluluk düzeyinin yüksek olmasıyla ilişkisinin olmadığı sonucuna varmış olan Easterlin'den sonra mutluluk ekonomisi konusundan literatürde birçok çalışma yapılmış ve günümüzde de ilgi duyulmaya devam edilmekte olan bir konudur (Stanca ve Veenhoven, 2015).

2.4.2. Mutluluk ve İktisadi Kalkınma İlişkisi

Kalkınma ve insani gelişmenin esasında yer alan faktörlerle mutluluk ve iyi olma hali etkileşim içerisinde. İyi olma bir diğer ifade ile mutluluk geniş bir çerçevede bakıldığında; kalkınmayı içeren bir biçimde sağlık, eğitim, kişi başı milli gelir dağılımı, barınma, çalışma şartları, ailevi ve sosyal ilişkiler, özgürlükler, refah seviyesi gibi faktörlerle değerlendirilebilir. Bununla birlikte insan merkezli kalkınma düşüncesinde bireylerin ve toplumun mutluluğun ön planda tutulması beklenebilir.

Butan Krallığı, kalkınmanın en önemli sayılabilecek göstergelerin de özellikle mutluluğa yer vererek gelişmişlik seviyeleri bakımından ülkeleri kıyaslamada GSYİH büyüklüğünden öte Gayri Safi Milli Mutluluk (GSMM) (Gross National Happiness-GNH) değerine önem vermektedir (Centre For Bhutan Studies ve Gnh Research, 2015).

1972 yılında Bhuton Kralı'nın ortaya çıkardığı GSMM kavramıyla dünyada mutlulukla ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Öndes, 2019). GSMM ölçüsü, iyi olma halini ifade eden esas bileşenlere göre hesaplanmaktadır. Bu esas bileşenler; sağlık, zamanın kullanımı, iyi yönetim, psikolojik olarak iyi olma hali, ekolojik ve kültürel çeşitlilik ve sürdürülebilirlik hayat standardıdır (Gökdemir ve Veenhoven, 2014).

Bireylerin refah seviyelerinin belirlenmesi amacıyla iki tür yaklaşımdan yararlanılır. Bu yaklaşımlardan birincisi; “tahmini yaklaşım (presumed approach)” olarak ifade edilen, belirli bir ülkenin orada yaşayan insanlara sunmuş olduğu imkânlar; yüksek gelir ve eğitim, mal ve hizmetlere ulaşma ve alım gücü yaratma gibi olanaklar şeklinde tanımlanan yani toplumsal çıktı göstergesidir. İkinci yaklaşım ise “belirgin yaklaşım (apparent approach)” olarak adlandırılan, bahsedilen imkânlara karşılık insanların ne ölçüde refah, mutlu ve memnun olduklarını, uzun yaşayabildiklerini gösteren yaklaşımdır (Gökdemir ve Veenhoven, 2014).

İyi olma hali ise belirgin ve tahmini göstergeleri kapsayarak, kalkınmaya ayrı bir bakış açısı getirmiştir. Bu tahmini ve belirgin yaklaşımlar sonucunda elde edilen göstergeler arasındaki ilişkinin güçlü veya zayıf olması, kalkınma politikalarıyla ilgili yeni bir tanımlama ortaya çıkaracaktır. Örneğin; bir ülkenin gelir seviyesi, eğitim düzeyi ve alım gücü yüksek olmasına rağmen o ülkede yaşayan insanlar mutlu veya yaşadıkları hayattan memnun değillerse uygulanan politikalarda farklılığa gidilecektir. Easterlin'e göre hükümet, temel ihtiyaçların karşılanmasıyla GSYİH'dense GSMM'ye öncelik vermelidir (Centre For Bhutan Studies ve Gnh Research, 2015).

İyi olma halini ölçmede objektif göstergeler (eğitim, sağlık, gelir vb.) ile subjektif göstergeler (mutluluk, memnuniyet) birlikte değerlendirilir. Veenhoven'a göre ülkelerin iyi olma hali kapsamında farklı yaklaşımlarla herhangi bir sistemin iyi olma hali yorumlanabilir. Bu yaklaşımlarda ilk olarak, sistemin ortaya koyduğu içsel ve dışsal olanaklar değerlendirilmektedir. İkinci olarak ise, sistemin içsel veya dışsal

şekilde esenlik, iyi olma halinde ortaya koyduğu çıktıya, yani getirilere bakılmaktadır. Bahsedilen yaklaşımlara göre; sistemdeki iç işleyiş düzgün ve uygun bir ortamın sağlanması halinde fırsatlar doğmaktadır. Bu fırsatların yaratmış olduğu çıktılar ise pozitif dışsal etkileri ifade etmekte ve sistemin sürekliliği anlamına gelmektedir (Veenhoven R., 2009).

2.5. MUTLULUĞUN ÖLÇÜLMESİ

Mutluluk, bahsedildiği üzere yalnızca gelirden değil, bireyin içinde bulunduğu yaşamdan ve çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Buradan hareketle mutluluğun ölçülmesinde literatürde en çok kullanılan yöntemlere şu şekilde yer verilmektedir:

- Dünya mutluluk raporunda yer alan Dünya Mutluluk Endeksi
- Küresel Mutluluk Endeksi
- Gayrisafi Milli Mutluluk
- OECD'nin hazırlamış olduğu Daha İyi Yaşam Endeksi
- Mutlu Gezegen Endeksi

2.5.1. Dünya Mutluluk Endeksi

Her yıl yayınlanan dünya mutluluk raporunda yer almakta olan ve BM tarafından hazırlanan bir endekstir. Gallup Dünya Anketi'nden faydalanarak hesaplanmaktadır. Endeks, uluslararası karşılaştırmalar için en fazla kullanılan parametre olup, 6 faktörün bileşimiyle hesaplanır. Bu faktörlere bakıldığında kişi başı GSYİH, yaşam beklentisi, sosyal özgürlük, sosyal destek, cömertlik ve yolsuzluğun olmamasından oluşmaktadır. En son 2022 yılının mart ayında yayınlanmış olan rapora göre Finlandiya, dünyanın en mutlu ülkesidir. 2015-2017 yılları arasında Gallup Dünya Anketi'nden toplanılan sonuçlara göre ülke mutluluklarındaki genel sıralama yapılmıştır ve bu sonuçlar değişimle birlikte istikrarı da göstermektedir. Yapılan ankette cevaplar Kantril merdivenine göre alınmaktadır. Kantril merdiveni şu anlama gelmektedir: “0” dan “10” a kadar yükselmekte olan bir merdiveni hayal ediniz. Merdivenin hangi basamağında yaşamınızı konumlandırırsınız/yaşantınızı hangi basamakta hissediyorsunuz?” sorusu yöneltilmektedir (Günay ve Ata, 2018).

2.5.2. Gayri Safi Milli Mutluluk

1972 yılında, Bhutan Kralı Jigme Singye Wangchuck tarafından Bhutan Krallığı'nın kalkınmasının temel amacı olarak Gayrisafi Milli Mutluluk kavramı önerilmiştir. Gayri Safi Milli Mutluluk; eğitim, sağlık, kültürel çeşitlilik ve esneklik,

ekolojik çeşitlilik ve esneklik, toplumsal canlılık, yaşam standardı, zaman kullanımı, psikolojik iyilik hali ve iyi yönetim olmak üzere dokuz alanda geliştirilmiş olup 33 göstergeden oluşmaktadır. Söz konusu olan dokuz alandan sağlık, en yüksek ağırlıkta olan göstergedir. Eğitim ise en düşük ağırlıkta yer almaktadır (Ura vd., 2015).

GSMM endeksi, Bhutan’da insanların mutluluğunu ölçmek amacıyla kullanılan bir endekstir. Bu endekste diğer endekslerde bulunmayan kültür, maneviyat ve toplum boyutları gibi faktörler yer almaktadır. GSMM, GSYH’ya iyi bir tamamlayıcı niteliği taşımakla birlikte, vatandaşlarının mutluluğu üzerine daha çok yoğunlaşmak isteyen diğer ülkelerde uygulanabilir özelliğe sahiptir (Chen, 2015).

2.5.3. Daha İyi Yaşam Endeksi

1990’lı yıllarda küreselleşmenin başlamasıyla birlikte yaşam koşullarının değişmesi refahın ölçümünde genel olarak kullanılan gelir yöntemini yetersiz hale getirmiştir. Küreselleşmeyle birlikte bireylerin ve toplumların refah ölçüm yaklaşımlarına çevre, iletişim gibi faktörler de dahil edilmelidir. Bu sebeple OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) tarafından 2011 yılında uygulamaya koyduğu “Daha İyi Yaşam Endeksi” refahı geniş bir biçimde tanımlayan ve ölçen endekstir. Endeks; konut, çevre, sağlık, güvenlik, iş, sivil katılım ve yönetim, iletişim ve toplum, yaşam memnuniyeti ve iş yaşam dengesi olmak üzere 11 kriterden oluşmaktadır.

Bu endeks ile birlikte ülkelerin refahları farklı alanlarda karşılaştırma olanağı bulunmaktadır. Özellikle de 2000’li senelerde sadece gelir faktörü ile refahı tanımlamak kişilerin, toplumların, ülkelerin refahlarının iyi olduğunu ifade etmemektedir. Refahı daha kapsamlı açıklayan bu endeksle kişilerin hangi alanlarda daha mutlu oldukları ele alınmaktadır. Bu endeksle birlikte ülkeler geride oldukları kriterlerle ilgili politikalar üremekte ve kişilerin refah düzeylerini maksimuma çıkaracak uygulamaları da yürürlüğe koyabilmektedir (Akar, 2014).

2.5.4. Mutlu Gezegen Endeksi

Merkezi İngiltere olan New Economic Found isimli düşünce kuruluşunca her yıl hesaplanmakta ve yayınlanmakta olan bir endekstir. Bu endekse göre toplum için sürdürülebilir refahın ölçümü Mutlu Gezegen Endeksi ile yapılmaktadır.

Mutlu Gezegen Endeksi (HPI), mutlu ve uzun bir hayatı etkileyen aile, sağlık, eğitim, ekonomi, iletişim, teknoloji, tüketim, istihdam gibi faktörlerin dikkate

alınmasıyla ülke genelinde bir endeksin hesaplanmasıdır. Bu endeks, mutlu ve uzun hayatların yaşanması için ayrı ülkelerden insanların çevresel kaynakları ne ölçüde verimli bir şekilde kullandıklarını göstermek amacıyla; refah, çıktıların eşitsizliği, yaşam beklentisi ve ekolojik ayak izi olmak üzere dört unsurun birleşiminden oluşmaktadır.

$$\text{Mutlu Gezegen Endeksi} = \frac{\text{Yaşam beklentisi} \times \text{İyi olma hali deneyimleri} \times \text{Çıktıların Eşitsizliği}}{\text{Ekolojik Ayak izi}}$$

Şeklinde hesaplanır. Bu endeks 0-100 arasındaki değerlere sahiptir (HPI,2016).

2.6. LİTERATÜR TARAMASI

Kalkınma, gelir, büyüme ve mutluluk arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara Tablo 4’te yer verilmiştir.

Literatürde mutluluk konusunda yapılmış olan tekil çalışmalarla birlikte sürekliliği olmayan ülke karşılaştırmalarına yer veren araştırmalar giderek artarken, mutluluk ve memnuniyetin ölçülmesine dair belirli aralıklarla yapılan yayınlar ve çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalara bakıldığında hem kapsama alanı hem de sürdürülebilirliği yönünden öne çıkanlar; Richard Layard, Jeffrey Sachs ve John Helliwell editörlüğünde hazırlanmış olan ABD Kolombiya Üniversitesi Dünya Enstitüsü (The Earth Institute Colombia University) tarafınca yayınlanmış olan Dünya Mutluluk Raporu (World Happiness Report), Hollanda’da Rotterdam Erasmus Üniversitesi öğretim üyelerinden olan Ruut Veenhoven tarafından ileri sürülen Dünya Mutluluk Veri Tabanı (World Database of Happiness), İngiltere’de çalışmaların devam eden Yeni İktisat Vakfı (New Economics Foundation) ve 1981 yılından itibaren gittikçe daha çok ülkeyi içerisine alan ve içeriğinde ise memnuniyetin ve mutluluğun ölçülmesine yönelik birçok soruya yer veren Dünya Değerler Araştırması’dır. Uluslararası düzeyde ön plana çıkan ve süreklilik arz eden bu araştırmaların haricinde ulusal alanda memnuniyetin ve mutluluğun ölçülmesine dair düzenli yapılan tek araştırma 2003 yılında beri TÜİK tarafından yapılan Yaşam Memnuniyeti Araştırması’dır (Şeker, 2016).

Mutluluk üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde gelir seviyesi düşük ülkeler ve yüksek ülkeler karşılaştırıldığında memnuniyet ve mutluluk seviyeleri arasındaki farkın; yani gelir seviyesi yüksek olan ülkelerdeki daha yüksek oranda görülen mutluluk ve memnuniyet düzeyinin tek nedeni gelirin oluşturmadığı; bunun

dışında demokrasi, insan hakları, hükümet kalitesi, temel hizmetlere erişim kolaylığı gibi faktörlerin de bu durum üzerinde etki oluşturduğu görülmektedir (Diener, Suh, Lucas ve Smith, 1999).

Dolayısıyla büyümedeki yükseliş ve kişi başına düşen gelir düzeyindeki artış aynı zamanda diğer yaşamsal faktörleri de beraberinde getiriyorsa mutluluk seviyesinde artış sonucunu doğurmaktadır.

Kişi başına düşen gelir, milli gelir, büyüme ve mutluluk arasındaki ilişkiler zaman serileri bakımından değerlendirildiğinde genel sonuç olarak gelir ve büyüme artış yaşanmasına rağmen memnuniyet ve mutluluk seviyesinin aynı oranda artış göstermediği hatta yatay bir seyir izlemekte olduğu gözlemlenmektedir.

İşsizlik ve enflasyon ile mutluluk arasındaki literatür çalışmalarına bakıldığında; hangi ülkede yapıldığı fark etmeksizin yüksek işsizlik ve yüksek enflasyonun mutluluk seviyesini düşüren faktörler olması genel kabul görmüş yargıdır. İşsizlik ve enflasyon, bireyi doğrudan etkileyen, yaşam şartlarını şekillendirerek mutluluk seviyesini belirleyen önemli faktörlerdir. Ülkedeki büyüme oranlarındaki artış kişilerin mutluluk seviyelerine etkisi dolaylı ve uzun bir sürede gerçekleşebilirken, işsizlik ve enflasyonda yaşanacak olan iyileşmeler dolaysız ve kısa bir sürede mutluluk düzeyini arttırabilmektedir.

Sosyo-ekonomik ve sosyo-demografik değişkenler de mutluluk üzerinde önemli etki oluşturmaktadır. Sosyo-demografik değişkenler olan yaş, cinsiyet, çocuk sayısı, hane halkı sayısı, medeni durum gibi faktörlerin mutluluk üzerinde oluşturduğu etki incelenirken; sosyo-ekonomik değişkenler olan gelir dağılımı, eğitim durumu, kurumlar gibi faktörlerin de mutluluk üzerinde yarattığı etki yapılan çalışmalarla ölçülebilmektedir. Yapılan çalışmalarda genel olarak evli bireylerin bekar bireylere kıyasla daha mutlu oldukları, kadınların daha mutlu olduğu, mutluluk ve yaş arasında (istisnalar var olmakla birlikte) U şeklinde ilişkinin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Blanchflower ve Oswald, 2008). U şeklindeki ilişkide bireyin gençlik yıllarında daha yüksek olan mutluluk düzeyi, yaşı ilerledikçe (orta yaşlarda) azalmakta ve belirli bir yaşa geldikten sonra yeniden artmaya başlamaktadır. Bununla birlikte bazı çalışmalarda yaş ve mutluluk arasında istikrarlı bir düzeyde azalan ilişkinin olduğu ileri sürülürken, bir kısım çalışmalarda ise bu ilişkinin ters U şeklinde olduğu ifade edilmektedir (Alesina, Di Tella, ve MacCulloch, 2004).

Easterlin (1974), temel olarak mutluluğun daha yüksek düzeyde sağlanabilmesi için daha fazla gelirin gerekli olup olmadığını araştırdığı çalışmada üç farklı durumda mutluluk ve gelir düzeyi arasında oluşan ilişkiyi incelemiştir. İlk olarak, ülke içinde farklı gelir grupları ve bunların mutluluk seviyelerini içerisine alan çalışmada ABD’de düzenli bir biçimde yapılan Amerika Kamuoyu Araştırması (American Public Opinion - AIPO) nın 1970 yılına ait verileri kullanmıştır. Sonuç olarak, toplumda en yüksek gelir grubundaki mutluluk ile en düşük gelir grubundaki mutluluk açısından büyük bir fark bulunmaktadır yani doğrusal ilişki söz konusudur. İkinci olarak, ülkelerarası karşılaştırmayı analiz etmiştir. Bu karşılaştırmada kişi başına düşen gelir açısından değerlendirildiğinde gelir düzeyinin yüksek olması mutluluk düzeyini her zaman arttırmadığı sonucunu doğurmaktadır.

Üçüncü olarak, aynı ülke içerisinde fakat farklı dönemlerde gelir düzeyi ve mutluluk arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Amerika Kamuoyu Araştırması (AIPO) verilerini kullandığı çalışmada ABD’nin 1946-1970 yılları arasını kapsayan analizi yapmıştır. Bu dönemde 1957 yılı bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş ve 1946’dan 1953 yılına kadar “çok mutlu” olanlar %39’dan %53’e kadar oransal şekilde artarken 1953 yılından sonra bu oran gerilemiş 1970 yılında çok mutlu olanların oranı %43 olarak belirlenmiştir. Buradan hareketle dönemler arasında gelir düzeyinde artış görülse bile mutluluk seviyesinin azaldığı yıllara rastlanmıştır (Easterlin, 1974).

Demokrasi ve mutluluk üzerine yapılan çalışmalardan olan Frey ve Stutzer (1999-2000-2002) ve Frey (2011) yılı İsviçre için yapmış oldukları çalışmalarda demokrasi ve mutluluk arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucu ortaya konulmuştur.

Tablo 4. Literatür Taraması

Yazar(lar)	Örneklem-Dönem	Yöntem	Bağımlı Değişken	Sonuç
Bozkuş, Çevik, Üçdoğruk (2006)	Türkiye (2004)	Sıralı Logit Model Analizi	Mutluluk	Erkeklerin mutluluğu>Kadınların mutluluğu 45-64 yaş bireyler en mutsuz kişiler Gelir (+) Sağlık (+) Refah (+)
Selim (2008)	Türkiye (2004)	Multinomial Logit Model Analizi	Mutluluk	İş sahibi olmak (+) Cinsiyet iş kategorisini seçmede önemli etkindir Gelir (+) Eğitim (+)
Kahyaoğlu (2008)	Türkiye (2004)	Sıralı Probit Regresyon Modeli Analizi	Mutluluk	Kadınların Mutluluğu>Erkeklerin mutluluğu Mutluluk “U” şeklinde korelasyon izler Yaşlı bireylerin mutluluğu>Diğer bireylerin mutluluğu Eğitim (+) Sağlık (+) Gelir (+) Refah (+)
Caporale Georgellis Tsitsianis ve Yin (2009)	19 Avrupa Ülkesi	-Sıralı Probit Model	Mutluluk	Gelir (+) Evlilik (+) Sağlıklı Yaşam (+) Boşanmak (-) Ayrılmak (-) Çocuk Sahibi olmak (-)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Becchatti, Rosetti (2009)	Almanya (1984-2003)	Probit Panel Tahmin Yöntemi Analizi	Mutluluk	Sağlığın bozulması Eksik istihdam Negatif nispi gelir etkisi Olumsuz medeni durum şokları Sosyal yaşam göstergelerindeki değişimler Gelirdeki eş zamanlı artış Her zaman için mutluluk getirmeyebileceği sonucunu ortaya çıkarmıştır
Caporale (2009)	19 Avrupa ülkesi	Sıralı Logit Model	Mutluluk	Yaşam doyumu (+) Gelir düzeyi (+) Evlilik (+) Sağlıklı yaşam (+) Boşanmak (-) Ayrılmak (-) Çocuk sahibi olmak (-)
Akayay, Martinsson (2010)	Etiyopya (2004-2005)	Sıralı Probit Model Analizi	Mutluluk	Gelir (x)
Akın Şentürk (2012)	Türkiye 2007 Yılı	Ordinal Lojistik Regresyon Analizi	Mutluluk	Erkeklerin Mutluluğu> Kadınların Mutluluğu Evlilerin Mutluluğu> Bekarların Mutluluğu Gelir Emekliler (+) Mutluluk 65 yaş üstü (+) Öğrenci ve 18-24 yaş (+) Eğitim Düzeyi(-)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Abounoori ve Asgarizadeh (2013)	58 ülke 2003-2011 yılları arası	Panel Veri Analizi	Mutluluk	İşsizlik düşük (+) Enflasyon düşük (+)
Tsui (2014)	Tayvan	-Sıralı Probit Model	Mutluluk	Mutlak gelir (+) Nispi gelir (+) Beklenen gelir (+) Kadınlar Mutluluğu> Erkeklerin Mutluluğu Genç ve Yaşlı grubun Mutluluğu> Orta Yaş Grubun Mutluluğu Evlilerin Mutluluğu> Bekarların Mutluluğu Eğitim (+)
Ekici ve Kaydemir (2014)	Türkiye (1999-2008)	Sıralı Probit Model Analizi	Mutluluk	Demokrasi (+)
Köksal ve Şahin (2015)	Türkiye (2012 yılı)	Hiyerarşik Regresyon Analizi	Mutluluk	Aylık hane halkı gelir (+) Geçmişteki durum<Mevcut durum ise (-)
Çirkin ve Göksel (2016)	Türkiye (Ankara-Gaziantep)	Order Probit Yöntemi Analizi	Yaşam doyumu Mutluluk	Çalışma ortamı (+) Kamu hizmetleri (+) Gelir (+) Eğitim seviyesi (+)
Timur, Çağlayan ve Akay (2017)	Türkiye (2009-2015)	Sıralı Logit Model Analizi	Mutluluk	Kadınlar-Erkekler için; Borçlu olmak (-) Yaş (+) Araba sahibi olmak (+) İş yeri Açmak (+) Bir işte çalışmak (+) Umutlu olmak (+)
Eren, Aşıcı (2017)	Türkiye (2004-2013)	Sıralı Logit Model Analizi	Mutluluk	İstihdam (+) Evli olmak (+) Eğitim (+)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Servet (2017)	Türkiye, 2004-2014	-Sıralı Logit Model	Mutluluk	Gelir (+) Sağlık (+) Refah seviyesi (+) İhtiyaçları karşılama düzeyi (+) Evlilik (-)
Güneş vd. (2018)	Türkiye 2013 yılı	Sıralı Lojistik Regresyon Modeli	Mutluluk	Gelir (+)
Sertel ve Tektaş (2018)	Türkiye (2017)	Lojistik Regresyon Analizi	-Mutluluk -Umut -Yaşam memnuniyeti	Gelir (+) Kadınların Mutluluğu>Erkeklerin Mutluluğu 65 yaş üstü grubun mutluluğu>Diğer yaş gruplarının mutluluğu Okulu bitirmeyip kendisini mutlu hissedenenlerin sayısı>Yüksek okul bitirip kendisini mutlu hissedenenlerin sayısı
Wang, Cheng ve Smyth (2019)	Çin (2010-2012-2014)	Hane Halkı Anketi	Mutluluk	Tüketim (+) Ulaşım (+) İletişim (+) Tıbbi Tedavi (+) Enflasyon (+)
Acar (2019)	Türkiye'nin 81 il (2015).	Yatay Kesit Analizi	Yaşam Memnuniyeti	Konut (+) Güvenlik (+) Sosyal Yaşam (+) Gelir (x) Politika (B)
Çevik, Kantarcı (2019)	En mutlu 16 ülke (2006-2016)	Panel Veri Analizi	Happy Planet Index (HPI) (Mutlu Gezegen Endeksi)	İnsani Gelişmişlik (+) Barış Düzeyi (+) Yolsuzluk (-) Siyasi Terör (-) Gelir Düzeyi (+) İnsan refahını sağlamanın ekolojik verimliliği (-)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Öndes (2019)	Türkiye 2015	-Mekansal Veri Analizi -EKK Yöntemi	Mutluluk Düzeyi (Mutluluk oranı)	Nüfus Oranı (-) Konut kalitesi memnuniyet oranı (-) Eğitim Hizmetleri Memnuniyet Oranı (-) Güvenlik memnuniyet oranı (-) Gelir (-) Servet (+) Çalışma hayatı (+) Sağlık Hizmeti (+) Sosyal yaşam memnuniyeti (+)
Aktaş Nas Gürbüz (2020)	Çukurova Bölgesi (Adana-Mersin) (2017)	-Sıralı Logit -Sıralı Probit	Mutluluk Düzeyi	Ortalama Tüketim (-) Düşük gelir grubunda ortalama tüketim (*)
Güleryüz (2020)	8 Akdeniz Avrupa Ülkesi (2007- 2018)	Panel Veri Analizi	-Sosyal Sermaye -Esenlik	Yabancı turist/Nüfus (Turizmdeki gelişme) (-) Doğrudan Yabancı Yatırım (-) Sağlık (+) Eğitim (+)
Aksoy Taşkaya (2020)	Dünya mutluluk Raporunda yer alan 142 ülke (2018 yılı)	Regresyon Analizi	Mutluluk Skoru	Kişi başına düşen GSYH (+) İşsizlik oranı (-) Enflasyon oranı (-) Hükümet Harcamaları (x) Ekonomik Büyüme (x)
Öztürk, S. Suluk, S. (2020)	G8 ülkeleri (2012-2018)	Panel Veri Analizi	Mutluluk	Ekonomik Büyüme (A) Kişi başına düşen milli gelir
Aksoy (2020)	131 ülke 2005-2016 arası	Panel Veri Analizi	Mutluluk Verisi Yaşam Merdiveni (Life Ladder) değişkeni	-Yönetişim (+) -Gelir seviyesi yüksek ülkelerin mutluluğu> Gelir seviyesi düşük ülkelerin mutluluğu -Ekonomik Büyüme (*) -Enflasyon (*)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Yinanç, Çevik ve Kantar (2020)	Türkiye (2017)	Sıralı Logit Model	Mutluluk düzeyi	-Evli kadınların mutluluğu> Evli olmayan erkeklerin mutluluğu -Çalışmayan bireylerin mutluluğu> Çalışan bireylerin mutluluğu -Yaşam memnuniyeti (+) -Sağlık memnuniyeti (+) -Özel ya da kamuda çalışanların mutluluğu<Çalışmayanların mutluluğu -45-64 yaş arası -> en düşük mutluluk düzeyi -18-64 ve 65 yaş üstü gruplar -> En yüksek mutluluk düzeyi -okur yazar olmayanların mutluluğu> ilkokul, lise ve üniversite mezunlarının mutluluğu -Gelir (A)
Toksuk (2020)	Türkiye (2018)	Sıralı Lojistik Model Genelleştirilmiş Sıralı Lojistik Model	Yaşam memnuniyeti	Tüm gelir gruplarında eğitim düzeyi (+) Tüm gelir grupları için; Evli olmak (+) Sağlık hizmetlerinden memnun olmak (+) Oturduğu konuttan memnun olmak (+) Sosyal hayattan memnun olmak (+)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Kızılgül ve Öndes (2020)	Türkiye (2009-2019)	Sıralı Logit Model Analizi	Bireylerin Mutluluk düzeyleri	Evli olmak (+) Özel sektör veya kamuda çalışıyor olmak (+) Sağlık Memnuniyeti (+) Gelir Memnuniyeti (+) SGK ya kayıtlı olması (+) Geleceğinden umutlu olmasının (+) Yaş (-) Erkek olmak (-) Evliliğinden ve işinden memnun olmaması (-) Belediye sınırları içerisinde yaşaması (-)
Efeoğlu, Azgün (2021)	BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) ülkeleri ve MIST (Meksika, Endonezya, Güney Kore, Türkiye) ülkeleri 2013-2018	Panel Sıralı Nitel Tercih Analizi (-Sıralı Logit -Sıralı Probit)	Happiness (Mutluluk Düzeyi)	-Demokrasi endeksindeki azalış (Demokrasi düzeyindeki artış) (+) -Kişi başına GSYH'daki artış (+) -Demokrasinin mutluluk üzerindeki etkisi; Mutluluğun düşük ve orta düzeylerinde<Mutluluğu yüksek düzeylerinde -Demokrasi (+)
Avcı (2021)	93 ülke 2006-2019 arası	Çok boyutlu Panel Veri Analizi	Mutluluk	Kurumsal faktörler (+) -Kurumsal kalitenin mutluluk üzerinde etkisi; düşük kişi başı gelire sahip ülkelerde (-) Diğer ülkeler (+)
Çipe ve Usanmaz (2021)	G7 ülkeleri 2006-2019 yılları arası	Panel VAR ve Dinamik Panel Model Tahminleri	Mutluluk Seviyeleri	Göç ile mutluluk endeksi (-) Mutluluk endeksi ile göç (+) Bir ülkenin mutluluk endeksi ile ülkeye yapılan göçü (+)
Güler ve Gül (2021)	19 Avrupa ülkesi (2018 yılı)	Sıralı Regresyon Analizi	-Mutluluk -Yaşam memnuniyeti	-Sosyal ilişki güçlülüğü (+) -Hane halkı geliriyle geçinme (+)

Tablo 4. Literatür Taraması devamı

Hayat ve Özden (2021)	Türkiye (2016)	Sıralı lojistik regresyon modeli Genelleştirilmiş sıralı lojistik model	Mutluluk Düzeyleri	Kadınların mutluluğu> Erkeklerin mutluluğu Eğitim düzeyleri (+) Gelecekte çok umutlu olan bireyler daha mutlu SGK ya kayıtlı bireylerin mutluluğu>Kayıtlı olmayan bireylerin mutluluğu Sağlık durumları (+) Oturdıkları konut (+) Sosyal hayat memnuniyetleri (+) Gelir (+)
Sezgin Kıroğlu ve Yıldırım (2022)	Türkiye (2017-2018- 2019)	Çok Değişkenli (Multinomial) Logit Model Analizi	Mutluluk	Evli olmak (+) Bir düzeye kadar geliri ve yaşı (+) Güvenlik güçlerinin yeterli olması (+) Geçmişten daha iyi konumda olduğunu düşünmesi (+) Din (+) Umutlu olmak (+) Adli sistemin iyi işlemesi (+) Bir düzeye kadar eğitim (+)
Aydınbaş, Erdoğan (2022)	8 OECD ülkesi (2007- 2019)	Panel Veri Analizi	Mutluluk Endeksi	Kişi başı GSYH (+) Beşeri Sermaye (+) Yenilenebilir enerji Tüketimi (+)
+: Pozitif ilişki -: Negatif ilişki *: İlişki yok A: Anlamlı ilişki		->: Tek yönlü nedensellik B: Belli ölçüde etki >: Fazla <: Az x: Anlamsız ilişki		

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA VE MUTLULUK İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Bu çalışmada 2005Q1-2020Q1 yılları arasında Türkiye ekonomisi için zaman serisi kullanılarak kalkınma ve mutluluk ilişkisi araştırılacaktır. Bu çalışmada öncelikle modeller hakkında bilgi verildikten sonra uygulanan yöntem ve yöntemin sonuçları değerlendirilecektir. Yapılan bu araştırma Eviews 10 ve GAUSS paket programı aracılığıyla yapılacaktır. Araştırma için kullanılan veriler Dünya Bankası, Gallup-Dünya Mutluluk Raporu, Dünya çapında yönetişim göstergeleri ve BM Kalkınma Programından alınmıştır.

3.1. VERİ SETİ

Çalışmanın amacı, Türkiye’de kalkınmanın mutluluk etkileşimini 2005Q1-2020Q1 dönemi için etkisini araştırmaktır. Çalışmada kullanılan değişken seti mutluluk endeksi bağımlı değişken insani gelişme endeksi (HDI), kişi başı reel gayrisafi yurtiçi hasıla, karbon emisyonu, kişi başı hane halkı tüketim harcamaları, enflasyon oranı, doğumda ortalama yaşam beklentisi, nüfus yoğunluğu, ilk okullaşma oranı, orta okullaşma oranı, yüksek okullaşma oranı, işsizlik oranı, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksi, hukukun üstünlüğü endeksi, mevzuat ve düzenlemelerin kalitesi, politik istikrar, kamu kesimi etkinliği, kamu nihai tüketim harcamaları bağımsız değişken verilerini içermektedir. Değişkenlere ait açıklamalara Tablo 5’te yer verilmiştir. Normal şartlar altında ilgili dönem için veriler yıllık açıklanmakta olup, Türkiye örneklemi için veriler Eviews 10 programı vasıtasıyla Quadratic match-sum method kullanmak suretiyle ile çeyreklik verilere dönüştürülmüştür (Shahzad, Shahbaz, Ferrer, & Kumar, 2017).

Tablo 5. Veri Seti ve Açıklamaları

Değişken Adı	Değişken Açıklaması	Kaynak	
HAPPY	Mutluluk Endeksi, Logaritmik (0 (Minimum) ile 10 (Maksimum) arasında değişmektedir.)	Gallup-World Happiness Report (2022)	
HDI	İnsani Gelişme Endeksi, Logaritmik (0 (minimum gelişme)-1 (maksimum gelişme)- arasında değişmektedir)	UNDP (2023)	
GDPPC	Kişi Başı Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2015 Yılı Fiyatlarıyla, Logaritmik)	World Bank (2023)	
CO2	Karbon Emisyonu, Logaritmik (Kişi Başı Metrik Ton)	World Bank (2023)	World Population Review (2023)
HOUCONS	Kişi Başı Hane Halkı Tüketim Harcamaları, Logaritmik (% GDP)	World Bank (2023)	
INF	Enflasyon Oranı, Logaritmik	World Bank (2023)	
LIFEX	Doğumda Ortalama Yaşam Beklentisi, Logaritmik	World Bank (2023)	
PDEN	Nüfus Yoğunluğu, Logaritmik (Kilometrekare Başına Düşen Kişi Sayısı)	World Bank (2023)	
SCHENP	İlkokullaşma Oranı, Logatirmik	World Bank (2023)	
SCHENS	Ortaokullaşma Oranı, Logaritmik	World Bank (2023)	
SCHENT	Yüksekeokullaşma Oranı, Logaritmik	World Bank (2023)	
UNEMP	İşsizlik Oranı, Logaritmik	World Bank (2023)	
VOA	İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik Endeksi, Logaritmik (0=Minimum, 5=Maksimum)	WGI (2023)	
RLAW	Hukukun Üstünlüğü Endeksi, Logaritmik (0=Minimum, 5=Maksimum)	WGI (2023)	
REGQ	Mevzuat ve Düzenlemelerin Kalitesi, Logaritmik (0=Minimum, 5=Maksimum)	WGI (2023)	
POLS	Politik İstikrar, Logaritmik (0=Minimum, 5=Maksimum)	WGI (2023)	
GOVEF	Kamu Kesimi Etkinliği, Logaritmik (0=Minimum, 5=Maksimum)	WGI (2023)	
GOVCONS	Kamu Nihai Tüketim Harcamaları, Logaritmik (% GDP)	WGI (2023)	

3.2. AMPİRİK YÖNTEM

Ampirik tahmine Toda ve Yamamoto (1995) tarafınca geliştirilmiş olan nedensellik yaklaşımı kullanılarak başlanmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi Vektör Otoregresif (VAR) modelini benimsemektedir. Toda-Yamamoto yaklaşımında, modelde eşbütünleşme ve değişkenlerde entegrasyon düzeyi belirlenmeden kullanılabildiğinden dolayı ön analiz olarak eş bütünleşmeye ve durağanlık/birim kök testlerine ihtiyaç duyulmaz (Erdoğan, Ahmed ve Sarkodie, 2021).

$$y_t = \alpha + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

Burada y_t K sayıda içsel değişken oluşmakta, p gecikme uzunluğunu, d ise değişkenlerin maksimum entegrasyon düzeyini ifade eder. Ayrıca α sabit terimi,, β ise katsayı matrislerini ve ε_{1t} ise artıkları göstermektedir. Toda-Yamamoto nedensellik yöntemi yokluk hipotezinde “X’ten Y’ye Granger Nedensellik Yoktur” görüşünü Wald sınaması stratejisi ile test eder ($H_0 : \beta_1 = \dots = \beta_p = 0$) (Nazlıoğlu, Görmüş ve Soytaş, 2016; Toda ve Yamamoto, 1995). Bununla birlikte Hacker ve Hatemi -J (2006) ise, Toda-Yamamoto yönteminin boyutunun asimptotik dağılım (χ^2) durumunda nispeten zayıf durumda olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada bootstrap yaklaşımına dayalı olarak olasılık değerlerinin hesaplanmasının, boyut bozulmalarını azaltma konusunda nispeten tatmin edici tahminler sağlayabileceğini ifade etmişlerdir (Hacker ve Hatemi -J 2006). Bu nedenle Toda-Yamamoto nedensellik yönteminde bootstrap yaklaşımına dayalı olarak kritik değerlerin hesaplanmasını önermişlerdir.

Ekonomik değişkenler genel olarak sık sık yapısal değişimlere maruz kalmaktadır. Bu sebeple de bu tür yapısal değişimlerin göz ardı edilmesi sapmalı tahminlere neden olabilir (Erdoğan, Akalın ve Oypan, 2020). Ayrıca, verilerdeki yapısal kırılmaların modellenmemesi, yokluk hipotezinin yanlış bir biçimde reddedilmesine sebebiyet verebilir (Enders ve Jones, 2016). Bu sebepten dolayı Nazlıoğlu vd. (2016), standart Toda-Yamamoto yaklaşımına yapısal kırılmaları modelleyen Fourier terimini, dahil ederek, yapısal kırılmaları modelleyecek biçimde geliştirmişlerdir. Fourier Toda-Yamamoto yöntemi de, eşbütünleşmenin varlığı ve durağanlık seviyesini belirlemek amacıyla herhangi bir ön analizi gerektirmez. Fourier Toda-Yamamoto yönteminin formülü şu şekilde gösterilebilir (Nazlıoğlu vd., 2016).

$$y_t = \alpha(t) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + B_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

Burada ise $\alpha(t)$ bağımlı değişken üzerindeki yapısal değişikliği ifade eder ve zamanın bir fonksiyonudur. Burada denklem 2, Fourier fonksiyonları kullanılarak şu şekilde değiştirilebilir:

$$\alpha_t = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \gamma_{1k} \sin(2\pi kt/T) + \sum_{k=1}^n \gamma_{2k} \cos(2\pi kt/T) \quad (3)$$

Burada ise n, frekans sayısını belirtir. Denklem 3 ise şu şekilde genişletilebilir:

$$\alpha_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin(2\pi kt/T) + \gamma_2 \cos(2\pi kt/T) \quad (4)$$

Burada k Fourier frekansının sayısını ifade eder. Fourier Toda-Yamamoto'nun genel denklemini 2 ve 4 numaralı denklemler kullanılarak şu şekilde gösterilebilir:

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin(2\pi kt/T) + \gamma_2 \cos(2\pi kt/T) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + B_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

Nazhoğlu ve ark. (2016), yokluk hipotezinde “X’ten Y’ye Granger Nedensellik Yoktur” görüşünü test etmektedir ve daha güçlü test istatistikleri elde edebilmek için küçük örneklem özellikleri daha tatmin edici olan bootstrap metodunu kullanmaktadır. Ayrıca yöntem değişkenlerde birim kök varken veya değişkenler eşbütünleşik iken de dirençli tahminlere olanak sağlar.

3.3. AMPİRİK BULGULAR

Nedensellik testlerine ilk olarak Toda-Yamamoto Testi ile başlanmış olup sonuçlar Tablo 6’da sunulmuştur. . Elde edilen bulgulara göre mutluluk değişkeninden insani gelişme endeksine doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, insani gelişme değişkeninden mutluluk değişkenine doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi ise sırasıyla %10 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Bu bağlamda mutluluk ve insani gelişme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla iktisadi kalkınma ve mutluluk arasında Türkiye’de karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğu ifade edilebilir. Elde edilen bulgulara göre mutluluk değişkeninden karbon emisyonuna doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5, anlamlılık düzeyinde, mutluluk değişkeninden enflasyona doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde, mutluluk değişkeninden yaşam beklentisine doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk

değişkeninden ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik değişkenine doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1, hukukun üstünlüğünden mutluluğa doğru bir nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5, anlamlılık düzeyinde anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla bu değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu, yani mutluktan karbon emisyonu, enflasyon, yaşam beklentisi, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik değişkenlerine doğru bir nedensellik söz konusu iken, hukukun üstünlüğünden mutluluğa doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusu olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan diğer hipotez sınamalarında değişkenler arasında nedensellik olmadığı biçimindeki yokluk hipotezi kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu sınamalarda ilgili değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Nedensellik testine ikinci olarak Fourier Toda-Yamamoto (Single Frequency) Testi yapılarak devam edilmiştir olup sonuçlar Tablo 6’da sunulmuştur. Elde edilen bulgulara bakıldığında ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksinden mutluluk endeksine doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik ile mutluluk endeksi arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin varlığından söz edilebilir. Diğer bulgulara bakıldığında; mutluluk endeksinden insani gelişme endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, kişi başı reel gayri safi yurtiçi hâsıla endeksinden mutluluk endeksine doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden doğumda ortalama yaşam beklentisine doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden ortaokullaşma oranına doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, hukukun üstünlüğü endeksinden mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Dolayısıyla bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin var olduğu, yani mutluluktan insani gelişme endeksi, doğumda ortalama yaşam beklentisi, ortaokullaşma oranına doğru nedensellik ilişkisi söz konusuyken, kişi başı reel gayri safi yurtiçi hâsıla ve hukukun üstünlüğü endeksinden mutluluğa doğru nedensellik ilişkisinin varlığından söz edilebilir. Bununla birlikte yapılan diğer hipotez

analizlerinde değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığı yönündeki yokluk hipotezi kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu analizlerde ilgili değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı ifade edilebilir.

Yapılan nedensellik testinin ncs olarak Fourier Toda-Yamamoto (Cumulative Frequency) Testi yapılmış olup sonuçlar Tablo 6’da sunulmuştur. Elde edilen bulgular incelendiğinde mutluluk endeksinden insani gelişme endeksine doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, insani gelişme endeksinden mutluluk endeksine doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden karbon emisyonuna nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %10 anlamlılık düzeyinde, doğumda ortalama yaşam beklentisinden mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden doğumda ortalama yaşam beklentisine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden ortaokullaşma oranına nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksinden mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de mutluluk endeksi ile insani gelişmişlik endeksi, karbon emisyonu, yaşam beklentisi, ortaokullaşma oranı, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksi ile karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğu söylenebilir. Elde edilen diğer bulgulara bakıldığında; kişi başi reel gayri safı yurtiçi hasıladan mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, kişi başi hane halkı tüketim harcamalarından mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden enflasyon oranına doğru nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %10 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden nüfus yoğunluğuna nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %10 anlamlılık düzeyinde, yksekokullaşma oranından mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mutluluk endeksinden işsizlik oranına nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, hukukun üstünlüğü endeksinden mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde, mevzuat

ve düzenlemelerin kalitesinden mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde, kamu nihai tüketim harcamalarından mutluluk endeksine nedenselliğin olmadığı yönündeki yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Dolayısıyla bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığından yani, mutluluk endeksinden enflasyon oranı, yaşam beklentisi, nüfus yoğunluğu, işsizlik oranına doğru nedensellik ilişkisi varken, kişi başı reel gayri safi yurtiçi hâsıla, kişi başı hane halkı tüketim harcamaları, yüksekokullaşma oranı, hukukun üstünlüğü, mevzuat ve düzenlemelerin kalitesi ve kamu nihai tüketim harcamalarından mutluluk endeksine doğru nedensellik ilişkisi görülmektedir. Bir diğer taraftan yapılan diğer analizlerde değişkenler arasında nedenselliğin olmadığına dair yokluk hipotezi kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu analizlerde ilgili değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna varılabilir.

Tablo 6. Nedensellik Testi Sonuçları

Toda-Yamamoto ve Bootstrap-Augmented Toda-Yamamoto Test Sonuçları					
Hipotez	İstatistik	Asymptotic Prob.	Bootstrap Prob.	k	ρ
HAPPY $\nRightarrow$ HDI	22.005	0.001	0.007	-	6
HDI $\nRightarrow$ HAPPY	12.879	0.045	0.082	-	6
GDPPC $\nRightarrow$ HAPPY	0.966	0.617	0.613	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ GDPPC	0.146	0.929	0.925	-	2
CO2 $\nRightarrow$ HAPPY	0.892	0.640	0.630	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ CO2	6.539	0.038	0.057	-	2
HOUCONS $\nRightarrow$ HAPPY	3.395	0.183	0.169	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ HOUCONS	0.248	0.883	0.867	-	2
INF $\nRightarrow$ HAPPY	10.192	0.117	0.172	-	6
HAPPY $\nRightarrow$ INF	17.187	0.009	0.032	-	6
LIFEX $\nRightarrow$ HAPPY	12.095	0.279	0.320	-	10
HAPPY $\nRightarrow$ LIFEX	132.619	0.000	0.000	-	10
PDEN $\nRightarrow$ HAPPY	0.009	0.995	0.992	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ PDEN	2.957	0.228	0.220	-	2
SCHENP $\nRightarrow$ HAPPY	0.536	0.765	0.766	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENP	0.161	0.923	0.909	-	2
SCHENS $\nRightarrow$ HAPPY	0.946	0.623	0.608	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENS	2.060	0.357	0.367	-	2
SCHENT $\nRightarrow$ HAPPY	0.644	0.725	0.690	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENT	0.144	0.930	0.907	-	2
UNEMP $\nRightarrow$ HAPPY	1.777	0.411	0.402	-	2
HAPPY $\nRightarrow$ UNEMP	0.491	0.782	0.785	-	2
VOA $\nRightarrow$ HAPPY	15.696	0.109	0.185	-	10
HAPPY $\nRightarrow$ VOA	238.380	0.000	0.000	-	10
RLAW $\nRightarrow$ HAPPY	30.223	0.000	0.000	-	6
REGQ $\nRightarrow$ HAPPY	12.092	0.060	0.109	-	6
POLS $\nRightarrow$ HAPPY	1.314	0.518	0.500	-	2
GOVEF $\nRightarrow$ HAPPY	0.409	0.999	0.999	-	6
GOVCONS $\nRightarrow$ HAPPY	1.070	0.586	0.586	-	2

Tablo 6. Nedensellik Testi Sonuçları devamı

Fourier Toda-Yamamoto (Single Frequency) Test Sonuçları					
Hipotez	İstatistik	Asymptotic Prob.	Bootstrap Prob	k	ρ
HAPPY $\nRightarrow$ HDI	46.262	0.000	0.000	1	6
HDI $\nRightarrow$ HAPPY	9.955	0.127	0.166	1	6
GDPPC $\nRightarrow$ HAPPY	27.825	0.000	0.002	2	6
HAPPY $\nRightarrow$ GDPPC	6.841	0.336	0.343	1	6
CO2 $\nRightarrow$ HAPPY	3.091	0.213	0.210	1	2
HAPPY $\nRightarrow$ CO2	3.889	0.143	0.152	1	2
HOUCONS $\nRightarrow$ HAPPY	3.500	0.623	0.619	1	5
HAPPY $\nRightarrow$ HOUCONS	0.195	0.999	0.998	2	5
INF $\nRightarrow$ HAPPY	5.061	0.536	0.519	1	6
HAPPY $\nRightarrow$ INF	10.145	0.119	0.152	1	6
LIFEX $\nRightarrow$ HAPPY	14.129	0.118	0.184	3	9
HAPPY $\nRightarrow$ LIFEX	161.577	0.000	0.000	3	9
PDEN $\nRightarrow$ HAPPY	3.225	0.780	0.771	3	6
HAPPY $\nRightarrow$ PDEN	10.958	0.090	0.128	3	6
SCHENP $\nRightarrow$ HAPPY	1.552	0.460	0.462	1	2
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENP	0.275	0.871	0.869	1	2
SCHENS $\nRightarrow$ HAPPY	15.990	0.100	0.172	2	10
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENS	74.741	0.000	0.000	2	10
SCHENT $\nRightarrow$ HAPPY	0.707	0.702	0.685	1	2
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENT	0.536	0.765	0.761	1	2
UNEP $\nRightarrow$ HAPPY	1.621	0.445	0.430	1	2
HAPPY $\nRightarrow$ UNEMP	2.079	0.354	0.330	1	2
VOA $\nRightarrow$ HAPPY	25.988	0.004	0.021	1	10
HAPPY $\nRightarrow$ VOA	156.366	0.000	0.000	1	10
RLAW $\nRightarrow$ HAPPY	33.632	0.000	0.000	1	6
REGQ $\nRightarrow$ HAPPY	10.027	0.123	0.164	2	6
POLS $\nRightarrow$ HAPPY	1.554	0.460	0.434	1	2
GOVEF $\nRightarrow$ HAPPY	2.934	0.817	0.788	1	6
GOVCONS $\nRightarrow$ HAPPY	0.738	0.691	0.689	1	2

Tablo 6. Nedensellik Testi Sonuçları devamı

Fourier Toda-Yamamoto (Cumulative Frequency) Test Sonuçları					
Hipotez	İstatistik	Asymptotic Prob.	Bootstrap Prob	k	ρ
HAPPY $\nRightarrow$ HDI	82.998	0.000	0.000	3	12
HDI $\nRightarrow$ HAPPY	63.025	0.000	0.001	3	12
GDPPC $\nRightarrow$ HAPPY	133.776	0.000	0.000	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ GDPPC	18.107	0.112	0.220	3	12
CO2 $\nRightarrow$ HAPPY	50.842	0.000	0.011	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ CO2	25.724	0.012	0.085	3	12
HOUCONS $\nRightarrow$ HAPPY	39.120	0.000	0.015	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ HOUCONS	7.797	0.801	0.770	3	12
INF $\nRightarrow$ HAPPY	4.177	0.524	0.501	3	5
HAPPY $\nRightarrow$ INF	10.435	0.064	0.095	5	5
LIFEX $\nRightarrow$ HAPPY	51.073	0.000	0.002	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ LIFEX	117.989	0.000	0.000	3	12
PDEN $\nRightarrow$ HAPPY	13.514	0.333	0.420	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ PDEN	24.586	0.017	0.097	3	12
SCHENP $\nRightarrow$ HAPPY	15.445	0.218	0.327	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENP	3.140	0.994	0.984	3	12
SCHENS $\nRightarrow$ HAPPY	255.441	0.000	0.000	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENS	46.147	0.000	0.006	3	12
SCHENT $\nRightarrow$ HAPPY	132.210	0.000	0.000	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENT	18.015	0.115	0.245	3	12
UNEP $\nRightarrow$ HAPPY	10.115	0.606	0.615	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ UNEMP	47.908	0.000	0.000	3	12
VOA $\nRightarrow$ HAPPY	55.178	0.000	0.005	3	12
HAPPY $\nRightarrow$ VOA	474.343	0.000	0.000	3	12
RLAW $\nRightarrow$ HAPPY	60.044	0.000	0.000	3	5
REGQ $\nRightarrow$ HAPPY	39.800	0.000	0.012	3	12
POLS $\nRightarrow$ HAPPY	1.082	0.582	0.574	2	3
GOVEF $\nRightarrow$ HAPPY	11.020	0.274	0.328	3	9
GOVCONS $\nRightarrow$ HAPPY	30.343	0.002	0.050	3	12

Notlar: ρ : optimal gecikme seviyesi, k : Fourier frekansı sayısı. Optimal gecikme sayısı Schwarz Bilgi Kriteri kullanılarak belirlenmiştir. Bootstrap kritik değerleri 1000 bootstrap replikasyonu sonucu belirlenmiştir.

Tablo 7. Nedensellik Test Sonuçları Özeti

Hipotez	TY	FTYSF	FTYCF	KARAR
HAPPY $\nRightarrow$ HDI	X	X	X	X
HDI $\nRightarrow$ HAPPY	X	-	X	X
GDPPC $\nRightarrow$ HAPPY	-	X	X	X
HAPPY $\nRightarrow$ GDPPC	-	-	-	-
CO2 $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	X	-
HAPPY $\nRightarrow$ CO2	X	-	X	X
HOUCONS $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	X	-
HAPPY $\nRightarrow$ HOUCONS	-	-	-	-
INF $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-
HAPPY $\nRightarrow$ INF	X	-	X	X
LIFEX $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	X	-
HAPPY $\nRightarrow$ LIFEX	X	X	X	X
PDEN $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-
HAPPY $\nRightarrow$ PDEN	-	-	X	-
SCHENP $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENP	-	-	-	-
SCHENS $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	X	-
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENS	-	X	X	X
SCHENT $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	X	-
HAPPY $\nRightarrow$ SCHENT	-	-	-	-
UNEMP $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-
HAPPY $\nRightarrow$ UNEMP	-	-	X	-
VOA $\nRightarrow$ HAPPY	-	X	X	X
HAPPY $\nRightarrow$ VOA	X	X	X	X
RLAW $\nRightarrow$ HAPPY	X	X	X	X
REGQ $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	X	-
POLS $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-
GOVEF $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-
GOVCONS $\nRightarrow$ HAPPY	-	-	-	-

Notlar: **TY.:** Toda-Yamamoto Testi, **FTYSF:** Fourier Toda-Yamamoto (Single Frequency) Testi **FTYCF:** Fourier Toda-Yamamoto (Cumulative Frequency) Testi, **X:** Nedensellik ilişkisinin varlığını göstermektedir.

Tablo 7’de görüldüğü üzere elde edilen bulgular kimi testlerde uyumlu iken kimi testlerde ise çatışmaktadır. Bu bağlamda elde edilen bulguların çoğunluğuna bakarak nihai kararı vermek daha doğru bir yaklaşımdır. Elde edilen bulguların çoğunluğuna göre mutluluk ve insani gelişme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi vardır. Öte yandan elde edilen bulguların çoğunluğuna göre kişi başı gelirden

mutluluğa doğru bir nedensellik ilişkisi varken, mutluluktan ve kişi başı gelire doğru ise bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Çalışmalardan elde edilen bulguların çoğunluğunda karbon emisyonunda mutluluğa doğru nedensellik ilişkisi yokken, mutluluktan karbon emisyonuna doğru nedensellik ilişkisi vardır. Elde edilen bulguların çoğunluğuna göre mutluluk ve hane halkı tüketimi arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi yoktur. Enflasyon oranından mutluluğa doğru nedensellik ilişkisi bulunmazken, mutluluktan enflasyona doğru nedensellik ilişkisi vardır. Elde edilen bulguların çoğunda doğumda ortalama yaşam beklentisinden mutluluğa doğru nedensellik ilişkisi bulunmazken, mutluluktan doğumda ortalama yaşam beklentisine doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Çalışmada elde edilen bulguların çoğunluğunda mutluluk ve nüfus yoğunluğu arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi yoktur. Elde edilmiş olan bulguların çoğunda mutluluk ve ilk okullaşma oranı arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi söz konusu değildir.

Elde edilen bulgulardan orta okullaşma oranından mutluluğa doğru nedensellik ilişkisi söz konusu olmazken, mutluluktan orta okullaşma oranına doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Elde edilen bulguların çoğunda mutluluk ile yüksek okullaşma oranı arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Aynı şekilde mutluluk ve işsizlik oranı arasında da karşılıklı bir nedensellik ilişkisi yoktur. İfade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik ve mutluluk arasında elde edilen bulguların çoğunda karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Ayrıca hukukun üstünlüğü endeksinden mutluluğa doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Mevzuat ve düzenlemelerin kalitesi, politik istikrar, kamu kesimi etkinliği ve kamu nihai tüketim harcamalarından mutluluğa doğru nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

3.4. TARTIŞMA

Mutluluk ve ekonomi ilişkisi iktisat literatüründe son yıllarda birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu bağlamda konunun iktisat literatüründe güncelliğini koruduğu ifade edilebilir. Mutluluk ve ekonomi ilişkisi özelinde ise mutluluk ve iktisadi gelişme etkileşimi henüz yeni olgunlaşmaya başlayan bir çalışma alanıdır. Bu çalışmada Türkiye açısından mutluluk, iktisadi gelişme ilişkisi doğrudan iktisadi gelişme ve mutluluk özelinde, dolaylı olarak ise iktisadi gelişmeyi belirleyen ara göstergeler özelinde incelenmiştir. Elde edilen bulgular Türkiye ekonomisi açısından önemli sonuçlara işaret etmektedir

Ampirik sonuçlara göre insani gelişme endeksi ile mutluluk arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin var olması şu şekilde açıklanabilir. Mutluluk ya da iyi olma hali, kalkınma ve insani gelişmenin temel unsurlarıyla etkileşim içerisinde. Mutluluk ya da iyi olma hali, kalkınmayı da içerisine alan kişi başına düşen gelir, eğitim, sağlık, özürlükler, çalışma koşulları, ailevi ve sosyal ilişkiler, refah düzeyi vb. geniş bir perspektiften değerlendirilebilir. İnsani gelişme endeksi, bireyin merkezde olduğu, ülkelerin eğitim, sağlık, iktisadi açılardan gelişmesini ve ilerlemesini gösteren bir endekstir. İnsani gelişmişlik düzeyi arttıkça bireylerin mutluluk düzeyleri de artmaktadır. İnsani gelişimin asıl amacı, yalnızca gelir düzeyini arttırmak değil, bununla birlikte insan haklarını, yeteneklerini, özgürlüklerini, fırsatlarını arttırarak; kişilerin yaşamını daha uzun, sağlıklı ve yaratıcı hale dönüştürerek, bireylerin seçimlerini üst seviyeye yükseltmektir. İnsan odaklı yaklaşımı benimsemekte olan insani gelişim çevresi, bireyin yaşamını öne çıkaran kalkınma ihtiyacını izlemek amacıyla ele alınan kavramlardandır (UNDP, 2015). Bu bağlamda ele alınan İnsani Gelişim Endeksi (HDI), kişilerin ve yeteneklerinin sadece ekonomik büyümeyle değil, bir ülkenin gelişmişlik düzeyini değerlendirebilmek için nihai kriterlerin var olmasının gerekliliği vurgulanmak amacıyla oluşturulmuş endekstir (Human Development Reports, 2017). Bir ülkede gelir düzeyinin artmasının yanında bireylerin refah düzeylerinin, sağlık koşullarının, ihtiyaçlarının karşılanma düzeyinin artmasıyla birlikte mutluluk düzeyleri de artmaktadır. 1990'lı yılların sonuna doğru ortaya çıkan kalkınmanın insani gelişimle birlikte sağlanması yönündeki düşünceyle birlikte bireylerin de yaşam standartlarında gelirin yanında eğitim ve sağlık yatırımlarının da yapılmış olması daha mutlu bireylerin ve böylelikle daha mutlu bir toplumun doğması sağlanmaktadır. Dolayısıyla insani gelişmişlik düzeyi ile bireylerin mutluluk seviyelerinin karşılıklı etkileşim içinde olması beklentilerle uyumludur. Bu bulgular Servet (2017) ve Kahyaoğlu (2008)'nin bulgularını kısmen doğrular niteliktedir.

Yapılan analiz sonucunda da kişi başı gelir düzeyinden mutluluğa doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı görülmektedir. Gelir düzeyi ile mutluluk arasındaki ilişkiye bakıldığında, gelir düzeyi yüksek olan bireylerin tüketim harcamaları ve ekonomik imkanları arttığından mutluluk seviyeleri de yükselmektedir. Bunun yanında mevcut durumu geçmişten daha iyi durumda olan bireylerin, mutluluk düzeylerinde azalma olduğu görülmektedir. Bu durum ise, bireylerin durumlarının gelişmesiyle birlikte beklenti seviyelerinin de aynı yönde artışı ve bunun sonucunda

mutluluk düzeylerinin de azaldığı şeklinde yorumlanabilir. Buradan hareketle Easterlin (2001) yılındaki araştırmasında da bireyin gelir düzeyi arttıkça yaşama yönelik hedefleri de artış göstermektedir. Gelir düzeyinin artmasına rağmen mutluluk düzeyinde bir artışın gözlenmesi sonucunu doğurmamaktadır. Bu durumda ise bireyin yaşamda hedefleri ve beklentilerinin değişmemesi şartıyla mutluluk düzeyinde artış gözlenmektedir. Bu noktada ise bireyin hedef ve beklentisini oluşturan unsurlar; ihtiras, hırs ve özlemleridir. Elde edilen bulguların Köksal ve Şahin (2015)'in yapmış oldukları çalışmayla kısmen örtüşmektedir.

Elde edilen bulgulara göre mutluluktan karbon emisyonuna doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Mutlu bireylerin iktisadi ve sosyal yaşamın aktif bir parçası olması, dolayısıyla üretim ve tüketim faaliyetlerinin de tarafı olması yaşamın olağan bir parçasıdır. Bu bağlamda mutlu bireylerin üretim ve tüketim faaliyetlerinde meydana gelecek artış çevre üzerinde negatif bir dışsallık yaratabileceği gibi, aynı zamanda mutlu bireylerin ortaya çıkan bu negatif dışsallığı içselleştirmek amacıyla çevre koruma faaliyetlerinin de bir parçası olması beklenebilir. Bu bağlamda mutluluktan çevre kirliliğine doğru görülen nedensellik bireylerin iktisadi ve sosyal faaliyetleri ile çevre koruma güdüleri ile ilişkili olabilir.

Çalışmada mutluluktan enflasyon oranına doğru nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir. Mutlu olan bir birey günlük yaşamında daha çok çalışmak isteyecek ve bu çalışma sonrasında daha fazla kazandığından daha çok tüketim harcaması yapacaktır. Bunun sonucunda ise tüketimin artması toplam talebin artmasına ve bu da fiyatların artmasına yol açarak enflasyonun oluşmasına sebebiyet verebilecektir. Mutsuz olan birey ise hayata karşı daha negatif olduğundan daha az çalışarak daha az gelir elde edecek ve böylelikle tüketim harcamalarında azalma olacaktır. Tüketimin azalması toplam talebin azalmasına yol açacak ve sonucunda ise fiyatlar düşecek böylece durgunluk(deflasyon) ortaya çıkacaktır.

Elde edilen bulgulardan mutluluktan yaşam beklentisine doğru karşılıklı nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya çıkmıştır. Kalkınma iktisadında Amartya Sen'in öncülük ettiği, kalkınmanın bireylerin yaşamının daha iyi olması özgürlüklerine dayalı gerçekleştirilmesi düşüncesi insan odaklı kalkınma kavramının gelişmesinde etken olmuştur. Bu bağlamda daha iyi bir yaşam süren ve yapılabirlik seti istekleri doğrultusunda oluşmuş bir bireyin daha mutlu olması ve durumun mental ve fiziksel

sağlığına olumlu etki etmesi, aksi durumda ise olumsuz etki etmesi beklenebilir. Bu çerçevede mutluluk seviyesinin yaşam beklentisi üzerinde etkili olması beklenebilir.

Elde edilen bulgulardan mutluluktan ortaokullaşma oranına doğru nedensellik ilişkisinin varlığı gözlemlenmektedir. Bireylerin mutlu veya mutsuz olma hali, aynı zamanda bireylerin örgün ve yaygın eğitimin bir parçası olması noktasında tercihlerinde belirleyici olabilir. Söz gelimi mutlu bir birey daha iyi bir yaşam umuduyla ve beklentisi ile eğitim süreçlerinin bir parçası olabilecek iken, mutsuzluk ve gelecekte umutsuzluk durumu ise bireylerin eğitim süreçlerinin dışına çıkmasına sebebiyet verebilir.

Çalışmada ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlikle mutluluk arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucunun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik ile mutluluk arasındaki ilişki şöyle irdelenebilir. Beşerî kalkınma yaklaşımı kalkınmayı, bireylerin toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel seçenek veya tercihlerinin genişletilmesi süreci şeklinde ifade etmektedir. Beşerî kalkınma yaklaşımı ve bu yaklaşımın altında yer alan kavramlar Amartya Sen'in "kapasite yaklaşımı" üzerine şekillenmiştir. Bu yaklaşıma göre beşerî kalkınma, bireyin işlevlerinin ve kapasitesinin genişlemesi olarak ele alınmalıdır. İşlevler bireyin "olmak" veya "yapmak" istediği şeyler, örneğin; iyi bir eğitim, yeterli beslenme vb. durumlardır. Kapasite ise, bireyin gerçekleştirmesi mümkün olan işlev fonksiyonlarını ifade etmektedir. İşlevlerin bileşimi bireyin kazanımlarını oluştururken, kapasitenin tamamı ise onun "özgürlüğünü" yansıtmaktadır. Sen'in özgürlük kavramı ise liberal düşünürlerin din ve vicdan hürriyeti, seçme ve seçilme gibi özgürlük kavramlarından ayrı olarak eğitim, sağlık gibi bireylerin kendilerini gerçekleştirebilecekleri gerçek özgürlükleri de içerisine almaktadır. Kalkınma sürecinin kişi başı gelir olarak değerlendirilmesinin tersine "kalkınma", reel özgürlükleri kısıtlayan engellerin ortadan kaldırılmasıyla ilgilidir (Kirmanoğlu, 2005; Stanton, 2007; Sam, 2008).

Sen'in "özgürlükler" konusunda ele almış olduğu bir diğer konu refah iktisadıdır. Temelinde faydacılık kuramının olduğu refah iktisadının esas amacı bireylerin haz ve tatmini ile elde edilen ve fiziksel açıdan ele alınan insan mutluluğudur. Sen'e göre faydacılık kuramı, insan ile "insan" olduğundan dolayı ilgilenmez. Fayda fonksiyonu tanımlanacak olursa, bunun yalnızca tüketimden sonra

ortaya çıkan maddi faydalardan değil, bireyin hak ve özgürlüklerini de içerisine alması gerektiğini iddia etmektedir (Sen, 1988; Stanton, 2007). Özgürlüklerin ve hesap verilebilirliğin olduğu bir toplumda kalkınmanın önündeki engellerin yer almadığı ve kalkınmanın sağlanmasıyla mutlu bireylerin olduğu bir toplum ortaya çıkmaktadır. Politik ekonomi literatüründe, demokrasiyle mutluluğun pozitif ilişkili olduğu yer almaktadır (Dorn, Fischer, Kirchgassner ve Sousa Poza, 2007; Frey ve Stutzer, 2000a, 2000b; Ott, 2010). Demokrasi, kitlesel bir desteğe ihtiyaç duyduğundan dolayı demokrasinin olmazsa olmazını mutlu bir toplum oluşturur. Mutluluk; hoşgörü, güven, kendini ifade etme gibi kavramlarla bağlantı içerisinde, bu ise ancak demokratik toplumlarda görülebilir (Inglehart, 2006; Inglehart ve Ponarin, 2013).

Son olarak elde edilen bulgulardan hukukun üstünlüğü endeksinden mutluluğa doğru nedensellik ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Kurumsal gelişme, ülkelerin mutluluk düzeylerini farklı yönlerden etkilemektedir. Birincisi, kurumları gelişmiş olan ülkelerde fren ve denge mekanizmaları daha iyi işlemekte olup politikacılar bireyler tarafından daha iyi şekilde denetlenmektedir. Böylelikle toplumun tercihleri kamu tarafından dikkate alınarak politika belirlenir (Frey ve Stutzer, 2000a). Bunun yanında bireyler sendikalara, sivil toplum örgütlerine politik sürece katılabilecekleri ve bu sürecin sonucuna etki edebileceklerinden dolayı yaşam memnuniyetleri de artacaktır. İkincisi, serbest piyasa sisteminin temel gerekli unsurları olan hukukun üstünlüğü, girişim özgürlüğü, özel mülkiyetin korunması gibi haklar ancak kurumsal yönden gelişmiş ülkelerde sağlanabilir. Mutluluk salt parasal bir olgu değildir. İnsanlar gelirden bağımsız olarak kamu kaynaklarının adil ve etkin kullanıldığı yolsuzlukları kontrol altında olduğu, hükümetin açıklamış olduğu politikalara bağlı ve hukukun üstünlüğünden endişe duymadıklarında mutluluk düzeyleri de artmaktadır. Dolayısıyla bulguların Aksoy (2020)'un çalışmasında elde edilen bulgularla kısmen örtüştüğü ifade edilebilir.

SONUÇ

Kalkınma kavramı, iktisat literatüründe birçok anlama sahip olmakla birlikte zaman içerisinde farklı anlamlar kazanmıştır. Bu kavram; evrim, genişleme, ilerleme, uygarlık ve büyüme gibi birçok teori ve bakış açısıyla farklı şekillerde incelenmiştir. Bir ekonomide, maddi refahın ve iktisadi etkinliğin arttırılmasının yanında sosyal, kültürel, politik ve çevresel faktörler üzerinde yapısal bir değişim yapılarak ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin arttırılmasına da “ekonomik kalkınma” adı verilir. Ekonomik kalkınma kavramı, bir disiplin olarak Büyük Bunalımla ortaya çıkmakla birlikte, kalkınma iktisadında asıl olarak ivme kazanması ve sistematik olarak yer alması ise II. Dünya Savaşı’nda sonra olmuştur (Gümüş, 2004). II. Dünya Savaşı’ndan sonra uluslararası sistemde bir yandan siyasi bağımsızlığını elde eden yeni ülkelerin yönetimi sorunu ortaya çıkarken diğer taraftan Batılı ülkelerinin yeniden yapılanmalarını sağlamak amacıyla barış ortamı oluşturma hedefleri öne çekmiştir. Bu bağlamda “Kalkınma İktisadı” adında yeni bir disiplin azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu yeni disiplin kurucularından sayılan Rosenstein-Rodan (1943), sanayileşmenin az gelişmiş ülkelerde sağlanmasının bu ülkelerle birlikte tüm dünyanın çıkarına olduğunu; bu ülkelerin sanayileşmeyle yoksulluk kısır döngüsünden kurtulabilmeleri amacıyla büyük bir itişme ihtiyacı olduklarını belirtmiştir. Nurkse (1953) de “bir ülke yoksul olduğu için yoksuldur” düşüncesiyle azgelişmiş ülkelerin sürekli bir kısır döngü içerisinde olduğu belirterek bu ülkelerin de uluslararası kuruluşlarca yapılacak olan yatırımlara ihtiyaç duymakta olduğu belirtilmiştir (Kaynak, 2007). Lewis (1954) ise kalkınmanın kara dayanmayan tarımda çalışan emek fazlalığının kapitalist modern sektöre taşınması ile sağlanabileceğini öngören sınırsız emek arzıyla kalkınma modelini öne sürmüştür. Ardından Hirschman ve Paul Streenten’in Dengesiz Kalkınma modelleri ortaya atılarak 1960 yılında Rostow’un Gelişme Aşamaları Kuramı öne sürülmüştür. Burada ise toplum beş ayrı açıdan değerlendirilerek gelişme aşamalarına yer verilmiştir. Bu kuramlar ise Ortodoks Kalkınma Kuramları olarak değerlendirilmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni kalkınma anlayışı 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizi ve 1982 yılında yaşanılmış olan borç kriziyle birlikte önemini yitirmeye başlamıştır. Azgelişmiş ülkelerin varlığını sürdürdüğü ve yoksul insan yaşamının olduğu dönemde kalkınma anlayışı değiştirilerek insan kavramının da

kalkınmaya dahil edildiği bir anlayış gelişmiştir. 1980’li yılların ortalarında Amartya Sen’in öncülük ettiği insan odaklı kalkınma yaklaşımı 1990’lı yıllarda Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Endeksi ile insan odaklı ölçülerek gelir, eğitim ve sağlık göstergeleriyle birlikte toplumların insani kalkınmışlık seviyeleri belirtilmeye çalışılmıştır. 2000 yılında gerçekleştirilen Milenyum Zirvesiyle birlikte, azgelişmiş ülkelerin yoksulluk ve açlık seviyelerinin azaltılmasından kalkınmanın sağlanabilmesi için küresel ortaklığın oluşturulmasına doğru 8 ana hedef altında Binyıl Kalkınma Hedefleri belirlenmiştir. Sonrasında ise 2015 yılının Eylül ayında 2030 yılına kadar yoksulluğa ve açlığa son vermek, sağlıklı bireylerin ve eğitimin nitelikli olduğu, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlandığı, eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin azaltıldığı, iklim değişikliklerinin en aza indirildiği gibi amaçların belirtildiği 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi belirlenmiştir. Kalkınma iktisadının tanımı ve tarihsel süreç içerisinde yer alması kalkınmayı etkileyen faktörlerle birlikte çalışmanın birinci bölümünde ele alınmıştır.

İkinci kısımda ise, mutluluk kavramı tanımsal olarak açıklanması ve ekonominin bir parçası haline gelmesi tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmiş olup mutluluğun ölçülmesinde kullanılan faktörlere yer verilmiştir. Mutluluk, bireyin yaşamına kendi değerlerine göre anlamlı; dolu ve huzurlu bir şekilde algılaması sürecidir. Bu süreci etkilemekte olan birçok değişken olmakla birlikte kişiden kişiye değişebileceği gibi farklı değerlere sahip toplumlarla, coğrafi bölgeler veya ülkelere göre de değişkenlik gösterebilmektedir (Şeker, 2017). 1970’li yıllara kadar bilimsel olarak üzerinde çok fazla durulmayan mutluluk kavramı, 1974 yılında yalnızca mutluluk çalışmalarının yayınlanmış olduğu Journal of Happiness Studies isimli derginin yayın hayatına geçmesiyle birlikte yoğun araştırmaların yapılmaya başlandığı bir kavram haline gelmiştir (Şeker, 2017). 1974 yılında Easterlin’in yayınlamış olduğu makaleyle birlikte de mutluluk ekonomisi alanında yapılan çalışmaların öncüsü olarak yer almaktadır. Mutluluk ve gelir düzeyi, iktisadi kalkınma ve büyümeyi etkileyen faktörler arasındaki ilişki Türkiye’de ve dünya üzerinde yapılmış olan mevcut literatür çalışmaları kapsamında araştırılmıştır.

Üçüncü kısımda ise, ekonomik sistem içerisinde ve son yıllarda yaşanan gelişmelerin de göz önünde bulundurulduğu Türkiye için kalkınma sürecinin iktisadi, sosyal ve politik belirleyicileri 2005Q1-2020Q1 dönemi için ampirik olarak araştırılmıştır

Mutluluk endeksinin bağımlı değişken olarak yer aldığı çalışmada 17 bağımsız değişkenle arasındaki öncelikle Toda – Yamamoto ve Bootstrap – Augmented Toda – Yamamoto testleri yapılarak değerlendirilmiştir. Burada optimal gecikme uzunluğu belirlenmiş olup bu nedensellik testi Vektör Otoregresif (VAR) modelini benimsemektedir.

Daha sonrasında yapısal değişiklikleri analiz etmek amacıyla Fourier Toda – Yamamoto (Single Frequency) ve Fourier Toda – Yamamoto (Cumulative ve Frequency) testleri yapılarak nedensellik testi sonucuna ulaşılmıştır.

İnsani gelişme ve mutluluk endeksi arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin varlığı sonucuna ulaşılmıştır. İGE toplumun yaşam kalitesini belirlemek amacıyla ölçülen sosyo-ekonomik bir endekstir. Doğumda beklenen yaşam süresinin göstergesi olan sağlık, beklenen ve ortalama okullaşma yılının göstergesi eğitim ve kişi başı GSMG göstergesi olan gelirden oluşan endeks, bireyin yaşamıyla mutluluk arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. Eğitim ve sağlık düzeylerinin yüksek olması bireylerin yaşam kalitesinin de yüksek olmasına sebebiyet vermektedir. Gelir ise bireyin yaşam düzeyini doğrudan arttıran bir faktör olduğundan kalkınmanın sağlanmasında önemli bir etkidir. İnsani gelişmişlik endeksi 0-1 arasında değerler almaktadır. Bu değerlerin birine yaklaşması insani gelişmenin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Tablo 1’de görüldüğü üzere insani gelişmişlik endeksinin minimum ve maksimum gösterge değerlerine yer verilerek sonuçlarına ulaşılmıştır. İnsani gelişmişlik düzeyi yüksek olan toplumların kalkınma düzeyleri de yüksek olacağından bireylerin mutluluk düzeyleri de olumlu yönde etkilenmektedir.

Kişi başı reel GSYİH ile mutluluk arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı sonucuna ulaşılmıştır. Gelir düzeyinin yüksek olması hayat standartları ve tüketimin yüksek olmasına neden olmaktadır. Genel fayda teorisine göre tüketim bireysel faydayı etkilemekte ve tüketimin artması ise faydanın artması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Fayda düzeyi artan bireylerin ise mutluluk düzeylerinin artması sonucuna ulaşıldığı görülmektedir. Ancak Şekil 8’de 1973-2004 yılları arasında ABD’de kişi başı reel gelir ile mutluluk arasındaki ilişkinin gösterildiği grafikte kişi başı reel gelir düzeyinin iki katına yakın artış göstermesine rağmen mutluluk düzeyinin aynı oranda artış göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda ise; mutluluğun

gelir düzeyinin yükselmesinin yanında eğitim, sağlık, sosyal yaşam, aile, iş ortamı, çevre gibi faktörlere de bağlı olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Mutluluktan karbon emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı sonucu ortaya çıkmıştır. Karbon emisyonu, çevrenin sağlığı açısından önem arz etmektedir. Fabrikalardan çıkan zararlı kimyasalların filtreli yöntemle hava kirliliğine sebebiyet verilmesinin önlenmesi, kömür, doğalgaz gibi hava kirliliği ortaya çıkaran kaynakların kullanımının azaltılarak bunların yerine yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması çevrenin sürdürülebilirliği açısından olumlu etki ortaya çıkarmaktadır. Mutlu bireylerin olduğu bir toplum çevreye karşı daha bilinçli ve duyarlı olacağından bu toplumda daha az karbon emisyonunun olduğu çevresel sağlığın ve sürdürülebilirliğin sağlandığı yaşam ortaya çıkacaktır. Mutsuz bireylerin olduğu bir toplumda ise çevre konusunda bir duyarlılığın olmadığı ev, fabrika vb. yerlerden doğaya salınan zararların görülebileceği öngörülmektedir.

Mutluluktan enflasyon oranına doğru tek yönlü neden ilişkisinin varlığı görülmektedir. Mutlu birey toplumda daha çok çalışma ve kazanma eğiliminde olacaktır. Daha fazla üretme daha fazla tüketimi de ortaya çıkaracaktır. Tüketime artması toplam talebi arttırarak enflasyon yaratacaktır. Mutsuz bireylerin olduğu bir toplumda ise tam tersi bir durum yaşanacaktır.

Mutluluk endeksinden doğumda ortalama yaşam beklentisine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Doğumda ortalama yaşam beklentisi sağlık düzeyini etkilemekte olup insani gelişmişlik düzeyinin etkilenmesi sonucunu doğurmaktadır. Doğumda bebek ölüm oranlarının azaltılması, anne sağlığının daha iyi hale gelmesi, beslenme imkanlarının arttırılması yaşam süresinin artmasına neden olmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden üçüncüsü olan sağlık ise, bireyin yalnızca fiziksel açıdan değil ruhsal, kültürel ve sosyal açıdan da sağlıklı olmasını ifade etmektedir. Sağlıklı bir toplum mutlu bir toplumun doğmasına yol açmaktadır.

Mutluluk endeksinden ortaokullaşma oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi varlığı sonucu ortaya çıkmıştır. Ortaokul düzeyi bireylerin ilkokul seviyesinden yukarıda olduğu öğrenmeye ve eğitime karşı duyarlılığının arttığı bir dönemdir. Mutlu bir bireyin gelecek üzerindeki beklentileri ve vizyonu onun okula daha çok bağlı olmasına ve eğitim hayatına önem vermesine neden olabilecekken mutsuz bir bireyin gelecek yaşamına dair beklentileri olmadığından hayatta geleceği yer ve konumun

onun için bir anlam ifade etmediğinden okula olan ilgisinin de az olmasına sebebiyet verecektir.

İfade özgürlüğü ve hesap verebilirlik endeksi ile mutluluk endeksi arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi sonucu görülmektedir. Bireylerin özgür olması, kendilerini ifade edebilmeleri ve şeffaflığın olduğu bir toplumda yaşaması mutlu bireylerin olmasına neden olmaktadır. Amartya Sen'in "Kalkınma" üzerine geliştirdiği kavramlar arasında özgürlüğün önemi ayrıdır. Bireysel özgürlüklerin genişletilmesi, daha iyi sosyal düzenlemelerin yapılmasını sağlamakta bu ise daha etkin ve adil oldukça bireysel özgürlükler de artmaktadır. Sen'e göre kalkınma, özgürlük özgürlükleri kısıtlamakta olan engellerin kaldırılması sürecidir. Özgürlüğün olduğu bir ortamda kalkınmanın sağlanması daha kolay bir şekilde gerçekleşmekte ve bu da mutlu bireylerin olduğu bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Hukukun üstünlüğü endeksinden mutluluk endeksine doğru nedensellik ilişkisinin varlığı görülmektedir. Eşitlik, adalet, hukuk kavramlarının tam anlamıyla yaşandığı bir toplumda bireylerin devlete olan güveni artmaktadır. Demokrasinin sağlandığı bir toplumda bireylerin hak ve özgürlüklere sahip olması ve kurumsal yapılar üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarması, üretim, tüketim ve yatırımları etkileyerek kalkınmanın sağlanmasında büyük önem taşımaya yol açmaktadır. Kalkınmanın sağlandığı bir toplumda mutluluk düzeyi de artmaktadır. Tablo 7'de yer alan nedensellik testi sonuçlarına göre kişi başı hane halkı tüketim harcamaları nüfus yoğunluğu ve mutluluk endeksi arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunmazken, mevzuat ve düzenlemelerin kalitesi, politik istikrar, kamu kesimi etkinliği ve kamu nihai tüketim harcamalarından mutluluk endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, Y. (2002). *İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri*,. Bursa: VİPAŞ Gen. 4.b.
- Acar, Y. (2019). Türkiye’de yaşam memnuniyetinin belirleyicileri: İller üzerine bir yatay kesit analizi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 145-157.
- Acemoğlu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2004). Institutions As the Fundamental Cause of Long-Run Growth. *National Bureau of Economic Research*, NBER Working Paper No. 10481, ss. 1-92.
- Adaçay, F. (2012). *Kalkınma ve Sanayileşme Stratejileri. İktisadi Kalkınma (ss. 56-88)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Akar, S. (2014). Türkiye’de Daha İyi Yaşam Endeksi: Oecd Ülkeleri İle Karşılaştırma. *Journal of Life Economics*, 1-12.
- Albayrak, Ş. G. (2022). Mutluluk Ekonomisi ve Türkiye. *Turkish Business Journal*, 57-74.
- Alesina, A., Di Tella, R., & MacCulloch, R. (2004). Inequality and happiness: Are Europeans and Americans Different? *Journal of Public Economics*, 2009-2042.
- Alexandrova, A. (2005). Subjective Well-Being and Kahneman’s „Objective Happiness. *Journal of Happiness Studies*, 6: 301-324.
- Altıntaş, M. (1978). *Türkiye’de Kalkınma ve Uygulama Sonuçları*. Ankara: Kalite Matbaası.
- Argyle, M., Martin, M., & Crossland, J. (1989). Happiness as a function of personality and social encounters. In J. P. Forgas and J. M. Innes (Eds.). *Recent advances in social psychology: An international perspective*, 189-203.
- Arthur , W. (1954). Economic Development With Unlimited Supplies Of Labour. *Manchester School*, 139-191.
- Ayyıldız, F. V. (2017). Gelir Adaletsizliğinin Sebeplerinin Araştırılması: Ampirik Analiz. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 34(34), 131-141.
- Başkaya, F. (2000). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Bauman, Z. (2013). *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır? Çev. H. Keser.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berber, M. (2006). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma (3. Baskı).* Trabzon: Derya Kitabevi Yayınları.
- Blanchflower, D., & Oswald, A. (2004). Well-Being Over Time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*, 1359-1386.
- Blanchflower, D., & Oswald, A. (2008). Is well-being U-shaped over the life cycle? *Social science & medicine*, 1733-1749.
- Bruni, L., Comim, F., & Pugno, M. (2008). *Capabilities and Happiness.* Oxford: Oxford University .
- Buyruk, H. (2016). Ekonomik Kalkınma Hedefinden bin yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme. *Mülkiye Dergisi*, 111-142.
- Campell, A., Converse, P., & Rodgers, W. (1976). *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations and Satisfaction.* New York: Russell SAGE.
- CENTRE FOR BHUTAN STUDIES & GNH RESEARCH. (2015, 11). Kasım 2022 tarihinde BHUTAN STUDIES: <http://www.bhutanstudies.org.bt/publicationFiles/2015GNH/Summaryof2015GNHIndex.pdf> adresinden alındı (Erişim Tarihi 02.09.2022).
- Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu.* Ankara: İmge Kitabevi.
- Clark, A., Frijters, P., & Shields, M. (2008). *Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles.* Journal of Economic Literature.
- ÇELİK, Y. (2006). Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı Ve Sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19-37.
- Çemrek, F., & Bayraç, H. (2013). Sürdürülebilir Kalkınma Skorunun Hesaplanması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 131-152.
- Çirkin, Z., & Göksel, T. (2016). Mutluluk ve gelir. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 375-400.
- Diener, E. (1984). Subjective Well-Being. *Psychological Bulletin*, 95 (3): 542-575.

- Diener, E., & Biswas-Diener, R. (2008). *Happiness: Unlocking the mysteries of psychological wealth*. New Jersey: Blackwell Publishing.
- Diener, E., & Seligman, M. (2004). Beyond money: Toward an economy of well-being. *Psychological science in the public interest*, 1-31.
- Diener, E., Emmons, A., Larsen, J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale", *Journal of Personality Assessment* 49 (1): 71–75. Aktaran: Ayça Kangal, "MutlulukÜzerine Kavramsal Bir Değerlendirme ve Türk Hanehalkı İçin Bazı Sonuçlar. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.12, Sayı.44 (214-233), (Kış-2013), s.218.
- Diener, E., Scollon, C. N., & Lucas, R. E. (2004). The Evolving Concept of Subjective Well-Being: The Multiaceted Nature of Happiness. *Advances in Cell Aging and Gerontology*, 15: 187-219.
- Diener, E., Suh, E., Lucas, R., & Smith, H. (1999). Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, 276-302.
- Diener, S., Suh, E., & Oishi, S. (1997). *Recent Findings on Subjective Well-Being*. Indian: Journal of Clinical Psychology.
- DiTella, R., MacCulloch, R., & Oswald, A. (2003). The Macroeconomics of Happiness. *Review of Economics and Statistics*, 809-827.
- Doğan, A., & Öztürk, N. (2010). Yeni Kalkınma Kuramları. *Bütçe Dünyası Dergisi*, 35-55.
- Düger, I. H., & Dulupçu, M. A. (2000). *İktisada Giriş*. İstanbul: Graphis Yayınevi.
- Easterlin, R. (1974). *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*. In Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramowitz, ed. P. David and M. Reder: Academic Press.
- Enders, W., & Jones, P. (2016). Grain prices, oil prices, and multiple smooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419.
- Ercan, F. (2006). *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

- Erdoğan, S., Ahmed, M., & Sarkodie, S. (2021). Analyzing asymmetric effects of cryptocurrency demand on environmental sustainability. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-11.
- Erdoğan, S., Akalın, G., & Oypan, O. (2020). Are Shocks to Disaggregated Energy Consumption Transitory or Permanent in Turkey? New Evidence from Fourier Panel KPSS Test. *Energy*, 117174.
- Erdogan, S., Ahmed, M. Y., & Sarkodie, S. A. (2022). Analyzing asymmetric effects of cryptocurrency demand on environmental sustainability. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-11.
- EREN, K., & AŞICI, A. (2018). *Türkiye’de Mutluluğun Seyri. İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar. içinde*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eşkinat, R. (2016). Binyıl Kalkınma Hedeflerinden Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Özel Sayı: Prof. Dr. Akar Öcal Armağanı*(3), 267-282.
- Feldstein, M. S. (2006). The Effects of the Ageing European Population on Economic Growth and Budgets: Implications for Immigration and Other Policies. *National Bureau of Economic Research*, NBER Working Paper No. 12376, ss. 1-15.
- Fine, B. (2008). *Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı. Çev. A. Kars*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Frey, B. S., & Stutzer, A. (2002). What Can Economists Learn from Happiness Research? *Journal of Economic Literature*, 402-435.
- Frey, B., & Stutzer, A. (2000). Maximizing Happiness? *German Economic Review*, 145-167.
- Frey, B., & Stutzer, A. (2001). What Can Economists Learn From Happiness Research? *Working Paper*, 80.
- Freyssinet, J. (1985). *Az gelişmişlik İktisadı Çeviren: M.Ali Kılıçbay*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

- Friedman, B. M. (2006). Moral consequences of economic growth: the John R. Commons lecture. *The American Economist*, 3-8.
- Geray, U. (1991). Ekonomi. *İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları*, Yayın No: 3633, Or. Fak. Yayın No: 408, İstanbul.
- Gökdemir, Ö., & Veenhoven, R. (2014). *Kalkınmaya Farklı Bir Bakış: İyi Oluş [A Different Prospect to Development: Well-being] Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Faruk AYSAN ve Devrim Dumludağ, Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Graham, C. (2017). Happiness and economics: insights for policy from the new'science'of well-being. *Journal of Behavioral Economics for Policy*, 69-72.
- Greve, B. (2008). What is Welfare? *Central European Journal of Public Policy*, 50-73.
- Gül, S. (2017). *Mutluluk Ekonomisi Ve Göç Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul.
- Günel , M. (2007). Sağlık Hizmetlerinde Kalite ve Hasta Tatmini. *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul*, 3.
- GÜNAY, E. K., & ATA, O. (2018). Gelir Mutluluk Getirir Mi? Ülkelerin Gelir ve Mutluluk Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Değerlendirme. *Kesit Akademi Dergisi*, 161-192.
- Gürses, D. (2009). 'İnsani Gelişme' ve Türkiye . *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 339-350 .
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500.
- Han, E., & Kaya, A. (2006). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Headey, B., & Wooden, M. (2004). The Effects of Wealth and Income on Subjective Well-Being and Ill-Being. *Economic Record*, 80(s1), S24-S33 .

- Helliwell, J., Layard , R., & Sachs , J. (2016). *World Happiness*. World Happiness Report: <http://worldhappiness.report/ed/2016/> adresinden alındı (Erişim Tarihi 12.09.2022).
- Hicks, N., & Streeten, P. (1979). Indicators of Development: The Search for a Basic Needs Yardstick. *World Development*, c. 7, s. 104, ss. 567-580.
- İNGEV. (2016). *İnsani Gelişme Vakfı*. <http://ingev.org/hakkimizda/insani-gelisme-nedir/> adresinden alındı (Erişim Tarihi 11.10.2022).
- Jorgenson, A. (2003). Consumption and Environmental Degradation: A Cross – National Analysis of the Ecological Footprint. *Social Problems*, 374-394.
- Kahn, J., Yang, J., & Kahn, J. (2008). *The Relationship Among Economic Development, Health, and the Potential Roles of mHealth*. Bellagio, Italy.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Macmillan.
- Kangal, A. (2013). Mutluluk Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme ve Türk Hanehalkı . *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, s.218.
- Kaynak, M. (1991). Ekonomik Kalkınma. *Ankara: G.Ü. İktisadi İdari Bilimler Fakültesi*, s. 1.
- Kaynak, M. (2011). *Kalkınma İktisadı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazgan, G. (2002). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kelley, A. (1991). The Human Development Index: ‘Handle with Care. *Population and Development Review*, 315-324.
- Keyes, C., Shmotkin, D., & Ryff, C. (2022). ptimizing Well-Being: The Emiprical Encounter of Two Traditions. *Journal of Personality & Social Psychology*, 1007-1023.
- Koçak, H. (2009). Yerel Kalkınmaya Katkısı Bağlamında Yerel ve Bölgesel Kalkınma Kuruluşlarının İşlevleri (Avrupa Örnekleri ve Türkiye). *TODAİE 19-20 Ekim Ulusal Kalkınma ve Yerel Yönetimler Sempozyumu*, 727-733.

- Kula, S., & Çakar, B. (2015). Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 191-210.
- Lambert, E. (2017). *Everybody Wants to Belong: Comparing the Relative Impact of Social Capital on Happiness at an International Level*.
- Layard, R. (2005). *Happiness: Lessons from a new science*. UK: Penguin.
- Levin, J., & Bigsten, A. (2000). Growth, Income Distribution and Poverty: A Review. *Working Paper in Economics*, s. 32, ss. 1-36.
- Lewis, W. (1994). *Economic Development With Unlimited Supplies of Labour. Paradigms Problem of Economic Development*. Derleyen: Rajani Kanth (ss.47- 58). New York: M.E. Sharpe.
- Lewis, W. A. (2013). *Theory of economic growth*. Routledge.
- Litsios, S. (1994). Sustainable Development İs Healthy Development. *World Health Forum*, 15(2):193-5.
- Lustig, N. (2006). Investing in Health for Economic Development. *United Nations University World Institute for Development Economics Research*, s. 2006/30.
- Manisalı, E. (1978). *Gelişme Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Manisalı, E. (1982). *Gelişme Ekonomisi*. İstanbul: Ar Yayın Dağıtım.
- McGilivray, M. (2007). *Human Well-Being Concept and Measurement*. New York: Palgrave Macmillan.
- McKay, A. (2002). Defining and Measuring Inequality. *Briefing Paper*, s. 1, ss. 1-6.
- Mishan, E. J. (1967). *The costs of economic growth (Vol. 9)*. London: Staples Press.
- Myers, D. G., & Diener, E. (1995). Who is happy? *Psychological Science*, 10-19.
- Nazlıoğlu, S., Görmüş, N., & Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual- shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 168-175.
- Nikolaev, B. (2013). *Essays in Happiness Economics*.

- Nurkse, R. (1952). Growth In Underdeveloped Country: Some International Aspect Of The Problem Of Economic Development. *The American Economics Rewiew*, 571-583.
- Nurkse, R. (1994). *International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period*. Geneva: League of Nations.
- Oakley, P., & Garforth, C. (1985). *Guide to extension training, FAO Training Series, No: 11*,. Rome, Italy: FAO.
- Oishi, S., Graham, J., Kesebir, S., & Galinha, I. C. (2013). Concepts of Happiness Across Time and Cultures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39 (5): 559-577.
- Oswald, A. (1997). Happiness and Economic Performance. *Economic Journal* 107, no. 445, 1815-1831.
- Önder, H. (2020). Bir Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi Olarak Sağlık. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 10-24.
- Öndes, H. (2019). Türkiye’de Mutluluk Düzeyini Etkileyen Faktörler: Mekânsal Ekonometri Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 4, Sayfa: 1039-1064.
- ÖZSOY, C. E., & TOSUNOĞLU, B. T. (2017). Gsyh'nin Ötesi: Ekonomik Gelişmenin Ölçümünde Alternatif Metrikler. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 285-301.
- Öztürk, S., & Saygın, S. (2017, 08 22). 1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 1-12.
- Pereira, L. (2017). Democracy and growth in pre-industrial countries. *Brazilian Journal of Political Economy*, 88-107.
- Porritt, J. (2005). Healthy Environment – Healthy People: The Links Between Sustainable Development And Health. *Public Health*, 119: 952-953.
- Princen, T. (2001). Consumption and its Externalities: Where Economy Meets Ecology. *Global Environmental Politics*, 11-30.

- Report, W. H. (2022). World Happiness: https://worldhappiness.report/?utm_source=link_wwwv9&utm_campaign=item_394172&utm_medium=copy adresinden alındı (Erişim Tarihi 11.01.2023).
- Rodan , P. (1943). Problems of Industrialisation of Eastern and South- Eastern Europe. *The Economic Journal*, S:53, C:210-211, ss. 202-211.
- Rodan , P. (1966). *Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Problemleri*. İstanbul: İktisadi Büyüme ve Gelişme İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Rodrik, D., & Subramanian, A. (2003). The Primacy of Institutions (And What This Does And Does Not Mean?). *Finance and Development*, Vol:40, No:2.
- Rojas, M. (2007). Heterogeneity in The Relationship Between Income and Happiness: A Conceptual-Referent-Theory Explanation. *Journal of Economic Psychology*, 28: 1-14.
- Rostow, W. (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. Komünist Olmayan Bir Manifesto.
- Rostow, W. (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, Komünist Olmayan Bir Manifesto*.
- Savaş, F. (1979). *Kalkınma Ekonomisi (İkinci Baskı)*. İstanbul: İ. İ. T. A. Nihad Sayar Yardım Vakfı Yayınları, s. 315-547.
- Savaş, V. (1986). *Kalkınma Ekonomisi*. İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım A.Ş. Yayınları.
- Seligman, M. (2002). *Authentic Happiness*. Simon and Schuster.
- Sen, A. (1988). The Concept of Development. *Handbook of Development Economics*, 9-26.
- Sen, A. (1999). Supersymmetric world-volume action for non-BPS D-branes. *Journal of High Energy Physics*.
- Sen, A. (2014). Development as Freedom (199). In *The Globalization and Development Reader: Perspectives on Development and Global Change*, 525-547.

- Servet, O. (2017). Mutluluğun Türkiye'deki Belirleyenlerinin Zaman İçinde Değişimi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 16-42.
- Shahzad, S., Shahbaz, M., Ferrer, R., & Kumar, R. (2017). Tourism-led Growth Hypothesis in the Top Ten Tourist Destinations: New Evidence Using the Quantile-On-Quantile Approach. *Tourism Manag.*, 223-232.
- STANCA, L., & VEENHOVEN, R. (2015). Consumption and Happiness: Introduction to This Special Issue. *International Review of Economics (IREC)*, 91-99.
- Stanton, E. (2007). *The Human Development Index: A History*. Amherst: Political Economy Research Institute.
- Stutzer, A., & Frey, B. (2012). Recent Developments in the Economics of Happiness: A Selective Overview. *IZA DP*, No. 7078.
- Stutzer, A., & Frey, B. (2012). *Recent Developments in the Economics of Happiness: A Selective Overview*. IZA DP: No. 7078.
- Şeker, M. (2016). *Mutluluk Ekonomisi - Kamu Ekonomisi Açısından Bir Analiz*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Şeker, M. (2017). *Mutluluk Ekonomisi "Kamu Ekonomisi Açısından Bir Analiz"*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Şenses, F., & Taymaz, E. (2003). Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı? *ERC Working Papers in Economics*.
- Tağ, M., & Çetinkay, B. (2019). Öznel İyi Oluş Hali, Başkasına Güven Ve İş Motivasyonu Arasındaki İlişki: Beklenti Teorisi Çerçevesinde Çok Düzeyli Analiz. *Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 858-888.
- Thorbecke, E. (1950-2005). *Kalkınma Doktrinin Evrimi*. İstanbul: İçinde: F Şenses (Der.), Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma,.
- Timur, B., & Akay, E. (2017). Kadın ve erkeklerin mutluluğunu etkileyen faktörlerin genelleştirilmiş sıralı logit modeli ile analizi. *Social Sciences Research Journal*, 88-105.

- Tıraş, H. H. (2019). Türkiye için insani gelişmişlik göstergeleri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15-31.
- Tıraş, H., & Ağır, H. (2018). nsani gelişmişlik göstergeleri açısından İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerinin değerlendirilmesi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(35), 20-40.
- Toda, H., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Todaro, M., & Smith , S. (2009). *Economic Development (10th edt.)*. Addison: Wesley.
- Tonus, Ö. (2013). *Temel Göstergelerle Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- ul Haq, M. (1995). *Reflections on Human Development*. New York: Oxford University Press.
- UN (United Nations). (2013). *Inequality Matters: Report of the World Social Situation 2013*. New York: United Nations.
- UNDP . (1990). *Human Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.
- UNDP. (2016). *2016 İnsani gelişme raporu: herkes için insani gelişme*. UNDP: <https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/hdr2016/HDR%202016%20Overview%20TR.pdf> adresinden alındı (Erişim Tarihi 11.12.2022).
- UNDP (2023). Human Development Index. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (Erişim Tarihi 02.01.2023).
- Üçler , Y. T. (2022). *İstihdam Üzerine Notlar ve Ekonomik Etkileri*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üstünel, B. (1966). *Kalkınmanın Neresindeyiz*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Van Praag, B., & Ferrer-i Carbonell, A. (2004). *Happiness Quantified, a Satisfaction Calculus Approach*. New York: Oxford University Press.
- Veenhoven, R. (1993). *Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 Nations, 1946– 1992*. Rotterdam: Erasmus University Press.

- Veenhoven, R. (2009). Well-being in Nations and Well-being of Nations. Is There a Conflict Between Individual and Society. *Social Indicators Research*, 5-21.
- Veenhoven, R. (2015). *Economics of happiness: Are we happy today?* Ankara: Imge Kitabevi.
- Wallerstein, I. (1994). "Development: Lodestar Or Illusion?", *Sklair, L (der), Capitalism And Development*. London: Routledge, 3-20.
- Waterman, A. (1993). wo Conceptions of Happiness: Contrasts of Personal Expressiveness (Eudaimonia) and Hedonic Enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 678-691.
- WGI (2023). The Worldwide Governance Indicators. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/> (Erişim Tarihi 02.01.2023).
- WHO. (1994). *Basic Documents*. Geneva: 40th Edition.
- WHO. (2001). *World Health Report 2001*. www.who.int/whr/2001/en/whr01_en.pdf?ua=1 adresinden alındı (Erişim Tarihi 17.08.2022).
- World Bank. (2023). World Development Indicators. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> (Erişim Tarihi 02.01.2023).
- World Happiness Report (2022). https://worldhappiness.report/?utm_source=link_wwwv9&utm_campaign=item_394172&utm_medium=copy (Erişim Tarihi 02.01.2023).
- World Population Review (2023). Carbon Footprint by Country 2023. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/carbon-footprint-by-country> (Erişim Tarihi 02.01.2023).
- Yavilioğlu, C. (2002). "Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), s. 59-77.
- Yılmaz, K. R. (2006). *Eleştirel Bir Kalkınma Anlayışına Doğru; lek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek*. Ankara: Dipnot Yayınları.